

A-7808

R. Kenkmann

Valgamaa ajalugu

Koduuurimise Toimkond
Tartus, 1931

A-7808

R. Kenkmann

Valgamaa ajalugu

Äratrükk „Valgamaast“

18364

Koduuurimise Toimkond

Tartus, 1931

2

„Postimehe“ trükk, Tartus 1931.

A-7808

Üldine Aruanne 112

VALGAMAA ORDU JA PIISKOPI VALITSUSE ALL. Võimatu on rääkida Valgamaa ajaloost harilikus mõttes, sest see maakond praegusel kujul on alles kõige viimase aja sünnitis. Iialgi varemini pole tal olnud administratiivselt praegust koosseisu. Valganimeline maakond tekkis küll juba 18. sajandi lõpul, kuid ka sellel oli hoopis teine ulatus kui praegusel, sest kogu veneaegse maakonna ala, välja arvatud ainult paari valla osa, jäi piiriamisel Lätile. Seega ei moodustanud praeguse eesti maakonna maa-ala kunagi ajaloolist tervikut, vaid oli kõigil kodumaa ajaloo eriajajärkudel administratiivselt killustatud mitmesse ossa, nagu sellest ligemalt kuuleme allamal. Nii peaksime siin õieti piirduma ainult praeguse Valgamaa tekkimis- ja loomislooga ja sellele lisama tähtsamate kohalikkude sündmuste ja muudatuste loendi tänini. Säärane talitusviis veeretaks aga käesoleva teose lugejale ja tarvitajale väga tülika ja mitterahuldavaid tagajärgi andva ülesande, ise üles otsida praeguse Valgamaa kohta käivad varajasemad teated nende naabermaakondade kirjeldustest, mille eraldatud osad nüüd moodustavad Valgamaa, nagu Tartu, Võru, Viljandi ja Pärnu maakond. Pealegi jääks sel puhul maakonna süda — Valga linn ühes endise Valga ning Paju ja praeguse Sooru vallaga — käsitlusest täiesti välja. Seepärast on palju otstarbekohasem jälgida kogu praeguse Valgamaa ala minevikku kohe ajaloolise aja algusest peale, hoolimata sellest, et niiviisi oleme sunnitud osalt kordama naabermaakondade ajaloos toodud teateid ega suuda ka eeltoodud põhjusel luua küllalt ühtlast ja tervikulist ülevaadet.

Valgamaa eestlaste muistsel iseseisvuse ajal. Muistsest eestlaste iseseisvuse ajast pole meil Valgamaa kohta mingeid kaasaegseid otseseid teateid. Kõik, mis meie selle aja kohta võime öelda, põhjeneb kas hilisemaist allikaist ammutatud andmeil ja nende põhjal tehtud retrospektiivseil oletusel või analoogia, läheda naabruse või mõnel muul alusel tehtud järeldustel.

Olgu kohe alul tähendatud, et Valgamaa ajaloos maakonna geograafiline asend etendab veel tähtsamat osa kui teiste Eesti maakondade juures. Esiteks seisab ta Eesti—Läti rahvuslikul piiril ja

teiseks oli ta ajaloolise Vana-Liivimaa loomulikuks keskuseks, kuhu kokku jooksid või kust ligidalt möödusid maa tähtsamad liiklemis- teed nii põhjast, lõunast kui ka idast. Kolmandaks asus ta idapiiril siiski võrdlemisi ligidal ja teda läbib pea otsejoones lõunast põhja Väike-Emajõgi. Need kaks viimast asjaolu omasid maa kaitsmisel põlise, ajaloolise idavaenlase — venelaste — vastu veel teatud erilise strateegilise tähtsuse. Valgamaa jääb, nagu hiljemini näeme, hoopis sagedamini ja kestvamalt sõjatallermaaks ja siin tuleb ette rohkem sõjalisi kokkupõrkeid ja lahinguid kui teistes Eesti maakondades.

Siirdudes Valgamaa kui piirimaakonna olukorra vaatlusele ajaloolise aja lävel, tekib kõigepealt küsimus, kas kuulus ta juba sel ajal eestlastele, või elasid siin vähemalt osaliselt lätlased. Küsimus on seda enam õigustatud, mida enam meelde tuletada lähidast minevikku maailmasõja eelaastail. Siis tungisid eestlased kogu lõunapiiril edasi lätlaste alale, tõrjudes viimaseid rahulikult teel ikka enam tagasi. Nii omandasid eestlased Valga linnas, mis läinud sajandi 80-ndail aastail veel oli täiesti läti ja saksa linn, ainult mõnekümne aasta jooksul tugeva enamuse. Kuid veel kaugemaltki alalt kui Valga ja praeguse piiri ligidalt, kust lätlased hiljuti ära tõrjutud, leidub mälestisi lätlastest, eriti nimedes. Need asjaolud sunnivad oletama, et neil kohtadel millalgi on tegemist olnud läti asustusega. Läti Henriku kroonika järele, mis toob meile kõige rohkem usaldusväärseid andmeid maa asustuse kohta sakslaste vallutuse ajal, oli Eesti—Läti piiriks Ümera-nimeline jõgi. Kõiki asukohta tähistavaid teateid arvesse võttes, ei ole ajaloolased selleks võinud pidada muud kui praegust Säde jõge, mis algab lõuna poolt Valga külje alt, läbib Tireli soo põhjaosa ja voolab praegusse Burtneki, XIII sajandil aga eestikeelse (? võib-olla ka liivikeelse) nimega Asti järve¹⁾. Suur Tireli soo ja teda kui ka Säde jõe ülemjooksu ümbritsevad laialdased heinamaad ja metsad olid ajaloolise aja alul arvatavasti veel laialdasemad ja läbipäästamatamad kui praegu ja piiriks nagu loodud. Kuna niiviisi päevselge näib olevat, et Säde jõgi oli Valgast edela ja lääne pool muistseks Eesti—Läti rahvuslikuks piiriks, siis pidid sakslaste siiatulekul ka praegune lätistatud Luke ja Härgmäe kihelkond Eestile kuuluma niivõrt, kuivõrt need kihelkonnad juba tol ajal

¹⁾ Käesoleva ülevaate trükkimise ajal prof. J. Uluotsa ettekannetes korduvalt avaldatud arvamusega, mis muistseks Ümeraks peab Jumera-nimelist väikest Koiva jõe haru, ei saa autor ühineda, sest nagu ajakirjanduse referaatidest näha, ei too prof. Uluots oma väite põhjenduseks uusi, seni tundmata andmeid, mis vana arvamuse ümber lükkaksid, vaid opereerib juba varemini tuntud teadetega.

olid asustatud. Lõuna ja kagu pool Valka läks muistne rahvuspiir arvatavasti Säde jõe allikmailt metsi mööda Koiva jõe kõige põhjapoolsema kääruni ja sealt edasi Koiva jõge mööda. Koiva ääres pole piir võrreldes praegusega nähtavasti kuigi palju nihkunud.

Väga vähe põhjendatud oletusi on meil võimalik teha Valgamaa asustuse kohta kõnesoleval ajal. Heites pilku eesti muistsete maalinnade levimiskaardile, üllatab meid haruldane tühjus, mis valitseb Valgamaal, ja mida võib võrrelda peaaegu juba Hiiumaaga, mida 1228. a. nimetatakse tühjaks saareks (*insula deserta*), ja kus asub üks ainus kindel muinaslinn nagu Valgamaalgi. Tõsi küll, Valgamaal nimetatakse peale kindla maalinna Sangastes Kirgjärve kaldal veel 3 teist, kuid nende kohtade tarvitamine maalinnana ei ole kindel. See maalinnade vähene arv ja kahtlus nendegi kasutamise kohta on seda ootamatum ja hämmastavam, et Valgamaa kui piirimaakond võis ometi palju sagedamini ja kergemini vaenukäikude tallermaaks saada kui teised sisemaakonnad, kus igal pool maalinnu rohkem. Ka järgnev ajalooline aeg kinnitab sõjakäikude rohkust Valgamaal. Kas tohime öeldust teha järelduse, et Valgamaa ajaloo lävel oli väga hõredasti asustatud? Arvatavasti sugugi mitte, sest piiriäärne maa näib sakslaste, võib-olla veel enam aga lätlaste ning venelaste kui ajutiste peremeeste ja pea ainuüksi röövimise ning laastamise peal väljas olevate vaenlaste poolt XIII sajandi alul elanikkudest nii põhjalikult lagedaks tehtud, et traditsioon maalinnadest rahva suus täiesti katkes. Nii oli lugu just äsjaavastatud Tõrva Tantsumäenimelise linnamäega. Veel enam võib traditsiooni kustumist karta seal, kuhu vahepeal võõras rahvas — lätlased — olid tunginud eestlaste poolt tühjaksjäänud alale. Samas sihis mõjusid ka kõik hilisemad lugematud sõjaretked, röövkäigud ja katkud. Traditsiooni kustumist näib omalt poolt tõendavat ka see asjaolu, et Läti Henriku poolt 1211. a. röövkäigu puhul Sakalasse nimetatud linnuste „Owele“ ja „Purke“ asukoht on tänini kindlaks tegemata. Need eestlaste maalinnad võisid kroonikas toodud märkuse põhjal väga hästi leiduda kuskil Valgamaal, arvatavasti Helmes. „Owele“ võiks vahest tähendada Patküla (saksa keeles „Owerlack“) ja „Purke“ on ilmselt Purde — praegune küla, talu ja vesiveski Jõku ehk Purde jõe keskjooksul Helme valla eraldiseisvas osas Patküla, Jõgeveste ja Hummuli valla vahel. Üldse näib Helme juba muistse nagu pärastpoolsegi Eesti iseseisvuse ajal olevat maakonna kõige tihedamini asustatud alasid, sest siin tekib maajagamisel ordu ja Tartu piiskopi vahel (millest lähemalt hiljemini kuuleme), pinev tüli isegi üksikute valdade pärast,

millel juba kindlad piiridki näivad olevat. Mõlemad viimased asjalolud räägivad tihedama asustuse kasuks.

Et praegune Valgamaa juba endisel eestlaste iseseisvuse ajal omaette maakonda ei moodustanud ega ka tervena ühte maakonda ei kuulunud, on väga kergesti seletatav maastikuliste tingimustega. Põhja pool ei lahutanud teda Sakalast ja Ugandist mingisugune piiri sünnitav looduslik tõke, küll lõikas teda aga pooleks lõunast põhja voolav Väike-Emajõgi. Ja nii kuulemegi maajagamisel ordu ja Tartu piiskopi vahel 1226. a., et maa-ala ida pool Emajõe kuulub Ugandisse, lääne pool aga Sakalasse. Iseküsimus on Luke ja Härgmäe kihelkonnaga. Praegu eraldavad neid Helmest suured metsad, mida mööda läheb rahvuslik ja riigipiir. Kui nad aga juba sakslaste tulekul omaette väikese maakonna oleksid moodustanud, siis oleks seda Läti Henrik tingimata samuti maininud kui naabruses asuvat väikest Alistekundetki. Seega pidid ka need kihelkonnad Sakalasse kuuluma, mida omalt poolt kinnitab nüüd Härgmäe kihelkonnas asuva Hoomuli mõisa kuulumine Helme kihelkonda orduajal. Teame, et vanad Eesti maakonnad jagunesid kihelkondadeks, mida Läti Henrik „kilegundadeks“ kutsus. Misnimelised „kilegundad“ asusid praegusel Valgamaal ja mitu neid oli, selle kohta puuduvad igasugused ligemad teated. Veel vähemate ühikuina nimetatakse 1226. a. maajagamisel Valgamaa lääneosas Sakalas „Humularia“- ja „Rupenia“- ja „Kyriania“-nimelisi kohti. Nende nimede all arvatakse ära tunda võivat praegust Hummuli, Roobe ja Koorküla valda Helmes.

Millised välissündmused puudutasid Valgamaad enne sakslaste tulekut, pole teada. Ka neid sõjakäike, mida venelased ette võtsid siia või mis siit ette võeti nende vastu, ei saa kuidagi ligemalt siduda praeguse Valgamaaga, sest viimane ei moodustanud ju omaette maakonda ja tal puudus eriline nimi. Siiski võib arvata, et alamalloendatud üritused kas mõne mainitud koha liigse lähiduse või mõnel muul põhjusel puudutasid praeguse maakonna ala. 1116. aastast on teada Novgorodi ja Pihkva venelaste sõjakäik Otepää alla, mis lõpeb viimase vallutamisega. Kahtlemata ulatus venelaste laastamistöö tol korral ka Ida-Valgamaale, sest Otepää on ju nii Valgamaa piiri ligidal. 1176./77. a. talvel võeti „kogu Eestimaa poolt“ ette sõjaretk kuni Pihkvani. Muidugi ei saanud seal puududa idapiirile kaunis ligidased valgamaalased. Viiks liiga kaugele ette tuua kõik seesugused vahelduva õnnega ettevõetud ja sagedasti korduvad võimalikud üksikretked. Tuletagem siin veel meelde ainult seda võrdlemisi suurte Novgorodi ja Pihkva vägedega 1191./92. a. talvel vürst Jaros-

lav Vladimirovitši poolt toimepandud sõjakäiku, mille tulemuseks oli Tartu ja Otepää vallutamine. Viimane koht põletati tuhaks, rüüstati ja laastati ümberkaudset maad, nõuti sõjaandameid ja võeti „arutu hulk“ vange. Kuid neil venelaste vaenukäikudel polnud püsivamat iseloomu. Hoopis teine eesmärk on aga Väina jõe suudmes maabunud ja lõuna poolt tulevate sakslaste retkil. Nende tulekuga algab Läänemere idarannikul täiesti uus ajajärk.

Valgamaa vallutamine ja ristimine sakslaste poolt. Asudes kõige lõunapoolsemal kaitsepostil, nii-öelda suuremate põhja poole Eesti sisemaale viivate teede väravas, pidi Valgamaa kõige esimesena vastu võtma sakslaste, nendega vabatahtlikult liitunud lätlaste ja väevõimuga alistatud ning eelmistega ühinema sunnitud liivlaste lugematud retked, mida toimetati pea vahet pidamata ligi 15 aastat kogu eestlaste vabadusvõitluse kestel 1208—1224. Ka oli Valgamaa pind harilikult kõige viimane eestlaste ala, kust vaenlased retke lõpul lahkusid rikkaliku sõjasaagi ja võõrsile orjusse viidavate naiste ja laste hulkadega, kuna võitlusvõimelised mehed, kes vähegi kätte saadi, armuheitmata koha peal hukati. Tagajärjeksi oli Valgamaa põhjalik laastamine ja osalt arvatavasti täielik tühjaksjäämine.

Enne kui asuda üksikute retkede kirjeldamisele, on tarvilik ligikaudseltki kindlaks määrata peateed, mida tarvitasid sakslased ja nende kaaslased Valgamaale ja sealt edasi kaugemale Eestisse tungimisel. Tolleaegse teedevõrgu täpsamat tähistamist ei luba allikate nappus ja vastavate eriuurimuste kui ka laiemate eeltööde puudus. Arvestades maastikulisi tingimusi ja teisi väheseid olemasolevaid andmeid, saame Läti Henriku järele tähtsamate Lõuna-Eesti teede ja nende kasutamise kohta sõjalisteks otstarveteks umbes järgmise pildi.

Kui oli kavatsusel suurem sõjaretk Sakalasse või Ugandisse või nende taga asuvasse eesti maakondadesse, siis peatuvad sakslased harilikult ühes oma abivägedega vähe enne Eesti pinnale jõudmist kuskil Sakalale lähidasel paigal, mida kutsutakse „palvete ja kõnede kohaks“ (*locus orationum et colloquiorum exercitus*). Seal tehakse peale pidulikku missatalitust viimased korraldused Eestisse tungimiseks ja edaspidiseks sõjakäiguks. Seda palvete ja kõnede kohta tuleb tõenäoselt otsida Ümera (Säde) jõest lõuna pool umbes praeguse Evele kiriku ümbrusest. Kirik kui ka kolm mõisa ligiduses kannavad saksa keeles „Wohlfahrt'i“ („Heatee“-soov) nimetust, mis väga hästi sobib kohale, kus sõjaväele enne vaenlase maale jõudmist

anti kaasa soovid retke heaks kordaminekuks. Sealt Evele ümbrusest võis sõjavägi edasi liikuda kahte teed mööda. Esimene tee viis otse põhja poole umbes Halliste või Karksi kaudu Viljandi, möödudes mitte väga kaugel lääne pool Valgamaast. Teise tee suund läks aga kirdesse, Härgmäe kaudu otse Valgamaa südamesse — Valka — ja sealt siis kas umbes praeguse Valga—Viljandi kivitee suunas põhja poole Sakalasse või jälle kirdesse üle Väike-Emajõe Ugandisse. Kuidas Valgast Ugandisse mindi, kas praegust suurt Valga—Tartu maanteed mööda Tõlliste parve kaudu või umbes praeguse vähema maantee suunas, mis viib Valgast läbi Priimetsa ja Tambre kõrtsi kaudu Iigaste mõisa ligidalt üle Vilaski parve Laatre mõisa peale. Paistab tõenäosem olevat, et just viimane tee oli vanemal ajal tarvitusel, kuna pärastine suur Riia—Valga—Tartu maantee Tõlliste kaudu või suur „sõjatee“ (Heerstrasse), nagu seda varemini harilikult kutsuti, läbib Valga maakonna piirides osalt kaunis madalaid, metsa- ja soorikkaid kohti ja on seepärast arvatavasti alles hiljemini tarvitusele tulnud. Esialgne suurem ning käidavam tee Lätimaalt Valgamaa kaudu Ugandisse ja Otepääle läks nähtavasti idapoolseid kõrgustikke mööda, mis olid sellal liiklemiseks kohasemad kui madalad kohad. See „teine tee“, nagu teda Läti Henrik nimetab, jõudis Läti sisemaalt tulles umbes Wiezemhofi mõisa lähedal Koiva jõe äärde välja ja viis siit edasi nimetatud jõe kõrget kallast pidi kuni umbes Sile kõrtsini, s. t. Koiva kõige põhjapoolsema kääruni ja sealt kõrgemaid kohti mööda Kaagjärve mõisa, mida sellal lähidasuva järve järele hüüti Rastijärveks (ka Rastegerve, Restgerw, Restjerw jne.). Kaagjärvest—Rastijärvest jätkus tee arvatavasti Vilaski parve suunas, minnes seal üle Väike-Emajõe, siis Laatre mõisa, Sangaste mõisa ja Restu mõisa suunas üle kõrgustikkude Otepääle välja. See idapoolne tee Lätimaalt Ugandisse oli lühem kui läänepoolne Evele, Ümera, Härgmäe ja Valga kaudu. Pealegi läbis viimane enne Ugandit teist Eesti maakonda — Sakalat, mis moodustas omaette teatud iseseisva poliitilise ühiku muistses Eestis, nagu hiljemini näeme. Seepärast tarvitati idapoolset teed Koiva äärt mööda siis, kui oli tarvis Sakalat tülitamata jõuda kiiresti Ugandisse, Otepääle või Tartu. Suure Tartu—Valga—Riia maantee otseühendus, mis läheb Valgast pea rööbiti Riia raudteega Gulbeni postijaama, Sauleki ja Stakelni peale, läbib soist metsamaastikku ja on seepärast kahtlemata ehitatud uuemal ajal. Ka puudus vanemal ajal otseühendus Valga- ja Koiva-äärse tee vahel, ehk kui ta oligi olemas, siis esiotsa nähtavasti väga kõrvalise tähtsusega.

Venelased, kes segasid end muistsesse eestlaste vabadusvõitlusse sakslaste võistlejaina ja enamasti eestlaste aitajaina, kasutasid oma kaugemaiks retkedeks sõjateed, mis tuli Ugandist Otepää kaudu üle Väike-Emajõe Sakalasse Puidise (ka Puydise) küla peale. Viimases nimes tuntakse ära pärastine Puide küla Hummuli vallas Helme kihelkonnas. Emajõest ületuleku koht näis olevat umbes praeguse Roobe parve kohal Jõgeveste mõisa all, mille ligiduses pidi leiduma hiljemini maajagamisel mainitav „venelaste tee“ — *Via Ruthenorum*.

Kirjeldatud peateid mööda Valgamaa piirides liikusid sakslased ja nende kaaslased korralikult alles pärastpoole, kui Valgamaa juba oli täiesti alla heidetud ja tarvis oli tungida kaugemale sisemaale. Alul aga, kui valgamaalased avaldasid veel vastupanu, valgus vaenuvägi üle piiri jõudes kohe vähemaid kõrvalteid ja külasid mööda laiali, tappes, rüüstates, laastates, põletades ja röövides, mis iial ette juhtus. Vähemaid teid tarvitasid eriti lätlased, kellede ainsaks sihiks ja ihaks oli rüüstamine, laastamine ning röövimine, ja kes, tundes enesel tugevat seljatuge suure rõõmuga tervitatud liitlastes ja eestlaste ülevõimust ning rõhumisest vabastajais sakslastes, ruttasid kuhjaga kätte tasuma eestlastele nende poolt enne osaks saanud alanusi, toimepandud sõjakäike ja vaenutegusid. Olles sakslastest paremini tuttavad Eesti maastiku ja oludega, eriti piiri ääres, ja salaja hiilides kõrvalteid mööda läbi tihnikute, soode ja rabade, püüdsid lätlased üles otsida ja tabada viimseid eestlaste peljupaiku ja nende varanatukest. Vastastikune metsikus ja julmus üksteise hävitamises tõusis eestlaste ja lätlaste vahel kõrgeima tipuni.

Tutvunud peateede ja sissetungimiskohtadega, samuti omaaegsete sõjapidamisviiside ja kommetega, võime nüüd hakata ligemalt jälgima Valgamaa vallutuskäiku ja teda puudutavaid tähtsamaid sõjalisi ettevõtteid. Kogu Eesti vallutamine toimus peajoontes ühe ja sama üldise kava järele. Eesti ei olnud oma arenemises veel jõudnud riikliku ühinemiseni, vaid koostus praeguste mõistete järele veel täiesti iseseisvaist poliitilisist ühikuist — suuremaist maakondadest ja vähemaist kihelkondadest — tahaks paremini öelda, maakondlikkudest ja kihelkondlikkudest riigikestest, kes ainult ühise välise hädaohu sunnil teinekord teotsesid ühiselt. Kogu maa tegevust koondav ja juhtiv riiklik keskvoim ja valitsus puudus veel täielikult. Seega on endastmõistetav, et Eestimaa vallutamine sakslaste poolt sünnib maakondade ja kihelkondade kaupa. Üksikute maakondadega või kihelkondadega alustatakse sõda ja üksikute maakondadega ja

kihelkondadega sõlmitakse ka vaherahu ja vallutuse järele pärisrahu. Rahuvahekorra lõpetamiseks ja sõjajalale asumiseks eri maakondadega või kihelkondadega ei vajatud mingisugust erilist põhjust (*casus belli*) ega järgnenud ka avalikku vaenukuulutust, vaid uute Eesti maakondade ja kihelkondade kallale asuti selles järjekorras, kuidas nad vallutajaile teel ette juhtusid ja neile paremat saaki tõotasid. Ainult esmakordse retke eel Eesti alale käisid läbirääkimised sõja põhjuse otsimiseks. On endastmõistetav, et vallutajail kõigepealt tegemist tuli teha lõunapoolseima Eesti maakonna Ugandiga. Ja nii leidsidki vabatahtliku liitumise teel sakslastega eestlaste suhtes soodsasse seisukorda asetatud ja kättemaksu järele janunevad lätlased 1208. a., et ugandlased on neile palju ülekohut ja kahju teinud, mille heakstegemist ja oma õiguse jaluleseadmist on nüüd paras aeg nõuda. Oma senisele üleolekule uhked ja oma jõus kindlad, ei osanud ugandlased õieti hinnata nende kahjuks põhjalikult muutunud olukorda ega ette näha võimalikku sündmustekäiku. Seepärast ei tahtnud nad sakslaste poolt toetatud lätlaste nõudmistest kuulda. Loomulik, et ugandlaste kategoorilisele vastuseisule järgnes pea lätlaste, sakslaste ja viimaste poolt juba allaheidetud ja kaasa tulema sunnitud liivlaste sõjakäik Ugandisse, mis oli eestlaste vastu esimene ja mis toimus veel samal 1208. aastal.

Selle retkega, mis piirdus Lõuna-Ugandi, s. t. praeguse Valgamaa idapoolse laastamisega ja Otepää maalinna põletamisega, algaski muistne eesti vabadussõda. Oli aga vaenuvanker kord veerema hakanud, siis ei peatunud ta enne, kui kõik Eesti maakonnad üksteise järele olid kaotanud oma iseseisvuse ja alistatud võõrale võimule. Kohe esimese retke järele lähevad ugandlased lätlasi karistama ja tehtud kurja kätte tasuma. Nendega ühinevad naabrid sakalased teispoolt Väike-Emajõe. See oli põhjuseks, et Beverini lätlased veel 1208. a. lõpul kokku koguvad suure väe ja, liikudes vahet pidamata päeva kui ka öösi, tungivad äkki Sakalasse, et kätte maksta eestlastele omaste piinarikast surma. Sakalased ei teadnud oodata nii järsku lätlaste kallaletungi ja asuvad lätlaste ilmumisel kõik rahulikult oma külades. Läheb lahti hirmus rüüstamine ja veresaun, milles Läti Henrik ütleb hukkunud olevat peale teiste 300 tähtsamat meest ja Sakala vanemat. Lätlased tapavad niikaua kui väsivad ja pöörduvad siis järgmisel päeval väga rikkaliku saagiga, mille pärast sakslastega jagavad, aegamööda tagasi koju, viies vangidena kaasa ainult tütarlapsi ja ülistades laia suuga oma eestlaste vastu kordasaadetud vägitegusid.

Sakalased on raskest kaotusest nii pörutatud, et nad ei julge lätlasi taga ajamagi minna, vaid korjavad langenud omaste laibad kokku ja põletavad need valjude kaebelide ja joomaaegade saatel tuhaks. Ka võtavad nad lätlastelt vastu 1-aastase sõjariistaderahu, mille viimased olid sunnitud tegema eestlastega sakslaste ja liivlaste survele, sest lätlaste liigagarus eestlaste vastu virgutab neid aktiivsemale vastupanule ja tegevusele, mis ähvardas vähearvulistele sakslastele Liivimaal väga kardetavaks saada, kuna piiskopp Albert viibis parajasti Saksamaal uute abijõudude kogumisel. Järgmisel aastal, kui abijõud olid pärale jõudnud ja sakslaste seisukord tugevasti paranenud, tungisid mõõgavennad ühes lätlastega kohe eelmise aasta vaherahu lõppemisel teist korda Ugandisse. Ungandlased nähtavasti ei teadnud oodata sellist järsku vaherahu lõppu ja seepärast kordub siin sama lugu kui eelmisel aastal Sakalal. Nimelt leitakse ugandlased paha aimamata oma kaitsetuist küladest, ja nende saatus pole sakalaste omast armulisem. Liivlased, keda hõimlustunne eestlaste vastu nähtavasti ei lubanud rahulikeks pealtvaatajajaks jääda, nõuavad uuesti rahu tegemist eestlastega. Piiskopp Albert võtabki kuulda liivlaste soovi ja saadab oma esindajana preester Alebrandi Otepäele ugandlastega rahu sobitama. Preester Alebrand kasutab aga oma ilmumist eestlaste koosolekule soodsa juhusega ristiusu heaks misjoni- ja kihutustöö tegemiseks. Seda ei salli eestlased põrmugi, vaid tahavad preestrit sealsamas maha lüüa. Ainult targemate ja kainemate Ugandi vanemate vaheleostumine päästab ta elu, ja rahu sõlmitakse alles Alebrandiga kaasa minevate Ugandi saadikute poolt. Kahjuks ühinevad rahuga ainult liivlased ja need vähesed lätlased, kes asusid Koiva paremal kaldal piiskopp Alberti maa-alal. Kaugelt suurem osa lätlasi, kes elasid ordu alal Koiva vasakul kaldal, ja sakslaste tähtsam sõjaline organisatsioon Liivimaa vallutamiseks — Mõõgavendade ordu — aga ei tunnustanud rahu, jättes omale vabad käed. See asjaolu ei kuulutanud eestlastele midagi head.

Veel ei olnud need lätlaste ja mõõgavendade pahaennustavad kavatsused eestlaste vastu ligemalt selgunud, kui juba 1210. a. ugandlastele idast ilmub uus vaenlane venelaste näol. Nad tulevad kahe venna, Novgorodi ja Pihkva vürstide Mstislavi ja Vladimiri juhatusel Ugandisse ja piiravad terve nädal otsa Otepääd. Linnus on sunnitud vee ja toidu puudusel rahu paluma, 400 marka nogatitena, s. t. vististi väärishakadena sõjamaksu maksuma ja mõningaid enese hulgast ristida laskma. Seega olid esimesed ristitud valgamaalased arvatavasti kreeka-katoliku ehk vene usku. Venelased pöördusid

nüüd jälle tagasi koju, lubades lahkudes saata ugandlaste ristimiseks preestreid. See lubadus jäi aga pärast teostamata.

Ei möödunud kuigi palju aega venelaste äraminekust, kui sama aasta juulikuus juba tulevadki mõõgavennad Võnnu meistri Bertholdi juhatusel ühes lätlastega jälle Ugandisse laastama ja põletama; nad pidid aga ruttu tagasi pöörduma, et päästa Riiga kurelaste ja mässu tõstnud liivlaste käest.

Et kurelaste kavatsumine Riia hävitamiseks täiesti ebaõnnestus, siis on mõõgavennad pea jälle uuesti tagasi Ugandis, kaasas piiskopimehed, lätlased ja isegi liivlased. Nähtavasti nõuti viimaseilt mässu tõstmise ja kurelaste toetamise eest muu hulgas ka ajaviitmata loobumist ugandlastega alles hiljuti sõlmitud rahust ja osavõttu retkest nende vastu. Ugandlased, kellede arv juba väheseks oli jäänud, ei usalda Otepääl enam vastu hakata, vaid paluvad rahu ja lasevad mõõgavennad võitluseta linna sisse. See aga ei päästa neid sugugi mahannõtmisest, sest piiskopimehed ja liivlased, kelledel nüüd oli soodus juhus oma mässusüü lunastamiseks, näitavad oma hõimlaste eestlaste vastu üles erilist julmust ja korraldavad teiselt poolt linna tungides veresauna, millest pääsevad ainult mõned üksikud põgenemise teel. Nüüd jagatakse saak ja rüüstajad pöörduvad tagasi koju.

Alles kirjeldatud 5 retke, mis küll vististi kõik ei ulatunud kuigi palju kaugemale praegusest Valgamaast, kuid mis tegid selle maakonna juba peaaegu täiesti lagedaks, suudavad virgutada eestlasi laialdasemale ja aktiivsemale vastutegevusele. Nad koguvad suure väe ja lähevad piirama Võnnu linnust, mis oli sakslaste sõjalise jõu tähtsama kehastaja ja pealöögiosana teotseva Mõõgavendade ordu kindlustatud pesapaigaks ja peasukohaks. Kuid see eestlaste julge üritus ebaõnnestub vaenlase enamarenenud sõjatehnika tõttu ja nad on sunnitud Võnnu alt taganema linnust vallutamata, kui saavad teada liivlaste ja lätlaste suuremate abijõudude lähenemisest. Oma nurjamineku kindlustatud koha piiramisel tasuvad eestlased seekord aga ausasti väljalahingus. Abiks võttes sõjakavalust ja teeseldes oma üle pea-kaela põgenemist peidavad nad aga tõeliselt oma väe piirijõe Ümera ääres metsadesse, tormavad siis soodsal hetkel tagaajavate vaenlaste kallale ja löövad neid rängasti.

Kahjuks jäi Säde lahing 1210. a., nagu ka nimetatakse praegu kirjeldatud eestlaste võitu lõunarajal lahingukoha uue nime järele, edaspidi hulgal aastail nende ainukeseks õnnestunud ettevõtteks. Vahest kõige verisemaks kogu muistse vabadussõja kestel kujunes just järgnev 1211. a. Eestlased, kõigepealt senistest sõjakäikudest

ellu jäänud sakalased ja ugandlased (nähtavasti peamiselt nende maakondade puutumatuist põhjaosadest), avaldavad osalt küll kaunis suurt aktiivsust, kuid see ei suuda tõkestada Ümera kaotuse läbi ettevaatlikumale, kuid hoopis kavakindlamale ja elavamale tegevusele virgutatud sakslaste ja nende sõjakaaslaste — lätlaste ja liivlaste — vallutus- ja röövkäike. Sakalase vallutatakse piiramise järele eestlastelt Viljandi ja kantakse vaenutegevus veel enamgi põhja poole. Eriti raskesti kannatab sel saatuslikul aastal aga Ugandi, mis täielikult laastatakse ja muudetakse rusuhunnikuiks kuni Suure-Emajõeni ja Tartuni.

Kõigile viletsustele ja hädadele panid krooni pähe nälg ja katk, mis järgnesid sellele sõja- ja laastamismõllule. Need üliloomulikud jõud sundisid ajutiselt kokkuleppele isegi kaht nii metsikult teineteist vihkavat naabrit, kui seda olid eestlased ja lätlased, kes nüüd ühes liivlastega omavahel rahu tegid. Selle rahuga, mis tehti 1212. a., ühinesid pärastpoole Turaidas, liivlaste kantsis, ka sakslased. Rahu- leping sõlmiti 3 aastaks, ja selle tingimusteks oli Sakala minek sakslaste võimu alla kuni Pala, arvatavasti praeguse Navesti jõeni, pantvangide andmine sakalaste poolt ja nende lubadus lasta end ristida. Seega jäi kogu Sakalasse kuuluv praeguse Valgamaa läänepool Turaida rahu sakslaste kätte. Täiesti arusaadamatuks aga jääb Ugandi väljajätt rahulepingust. Nähtavasti ei pakkunud selle kõrveks laastatud maakonna valdamine esiotsa mingisugust reaalselt tulu. Pealegi võis see enesega kaasa tuua mittesoovitavaid sekeldusi idanaabrite venelastega.

Aga ka paljukannatanud Sakalale ei toonud alistumisleping sakslastega veel täielist rahupõlve. Arvatavasti juba järgmisel aastal tulid leedulased ja palusid sakslastelt läbipääsu põhjapoolsete, ristimata eestlaste juurde. Sakslased olidki sellega nõus, kuid vaevarikama ja kaugema retke asemel Põhja-Eestisse hakkasid leedulased kohe Eesti pinnale jõudes tapma, põletama, laastama ja röövima, mil oli seda rohkem tagajärgi, et eestlased keset rahuaga ei teadnud enam vaenlast lõunast oodatagi ega vastavalt ette valmistada. Muidugi kannatas leedulaste tegevuse all kõige rohkem praeguse Valgamaa läänepool, kust nad lahkusid rikkaliku saagiga. Sakslaste etteheiteile sõnamurdmise kohta vastasid leedulased põhjenduse ja vabandusega, et eestlased käivad endiselt sirge kaelaga ja ei kuula sakslaste ega teiste rahvaste sõna.

Ehk küll sakalased alistumisel 1212. a. lubasid vastu võtta ristimise, teostub selle lubaduse täitmine esiotsa äärmiselt visalt. Näib

jätkuvad mingisugune passiivne vastupanu uuele usule ja ootaval seisukohal asumine. Muudatuse toob alles naabermaakonna Ugandi lõplik allaheitmine 1215. a., millal lätlased ja sakslased annavad viimse, ühtlasi kõige raskema hoobi sellele vahepeal vähe kosunud maakonnale. Sooritades Ugandisse hulga vahet pidamata kestvaid retki, rüüstavad, laastavad, põletavad ja tapavad lätlased ja sakslased veel halastamatumalt ja põhjalikumalt kui verisel 1211. a. Kui enam loota pole mingit abi ega pääsu, siis paluvad vähesed ülejäänud ugandlased lõpuks rahu ja enda ristimist. Et mitte saada oma idanaabrite saatuse osalisteks, paluvad nüüd ka sakalased preestrite saatmist ristimiseks. Seega ristitakse kogu Valgamaa ühel ajal — 1215. a. Ristijaiks olid preester Peeter Kaikkivalta Soomest ja mõõgavendade preester Otto, kellede nimed meil teada.

Sakalaste alistumisele 1212. a. järgnes ootamatu röövretk leedulaste poolt, 1216. a. kordus sama lugu ugandlastega. Neid tulid karistama katoliku usu vastuvõtmise ja maksu mittemaksmise eest Pihkva venelased vürst Vladimiri juhatusel. Venelased vallutasid Otepää, tapsid, rüüstasid ja laastasid omakorda õnnetu maa ümberkaudu lagedaks. Selle venelaste röövretke kestvamaks tagajärjeks oli Otepää linnuse tugev kindlustamine sakslaste poolt ja nende alaline sinnaasumine. Tööjõuna koha kindlustamisel tarvitati eestlasi, keda sakslased selleks kokku ajasid kogu ümbruskonnast.

Otepää kindlustamine aga ja sealt üritatud sakslaste ja ugandlaste kättemaksuretk Novgorodi alale õhutab venelased senisest hoopis aktiivsemale ja tugevamale tegevusele. Muidugi ühinevad nendega sakslaste minema kihutamiseks ka eestlased, viimaste hulgas isegi juba ristitud sakalased, murdes rahu sakslastega ja unustades oma uue usu. Juba järgmise, s. o. 1217. a. veebruaris tulevad Novgorodi ja Pihkva venelased uuesti Otepää kallale, kaasas eestlaste abijõud. Nad sunnivad piiramisega sakslasi linnuse enesele üle andma ja neid siis ühes oma abiliste lätlaste ja liivlastega tagasi koju minema. Kuid ka venelased, kelledel samuti nagu piiratuil oli kõigest puudus, läksid rahu järele sakslastega tagasi Venemaale.

Siiski see venelaste senisest suuremaarvulisem ja tagajärjekam osavõtt eestlaste vabadusvõitlusest annab viimaseile uut julgust ja lootust. Sakalased panevad üle hulga aja jälle röövretke toime Ümera lätlaste juurde. Kuid otsustaval hetkel, nõndanimetatud Pala ehk Madisepäeva lahingus 21. septembril 1217, pole vene abi kuskil ja see eestlaste suurejoonelisem üritus sakslaste jõu murdmiseks lõpeb ränga kaotusega. Langeb eestlaste osavaim ja kuulsaim vanem

Lembitu ja ühes temaga kõige paremad sõdurid kogu Eestist. Alles järgmisel aastal jõuab vene abivägi pärale.

Nüüd, s. o. 1218. a. augustis, ilmuvad venelased Novgorodi, Pihkva ja teiste vürstide juhatusel tõesti õige suure väega Ugandisse, et sealt minna Sakala kaudu edasi Lätimaale ja sakslaste vastu Võnnus, võttes teel kaasa abivägesid kogu Eestist. Venelaste arvu hindab Läti Henrik, kes ise kaasas oli venelaste vastu võitlevate sakslastega, 16 tuhande mehe peale, kes kogutud 2 aasta jooksul üle terve Venemaa ja varustatud parimate relvadega, mida sellal Venes üldse tunti. See suur vägi, mille hulka ei saa küll võtta Läti Henriku järele täpsana, liikus nähtavasti eespoolkirjeldatud „venelaste teed“ mööda Ugandist umbes praeguse Roobe parve kohalt Jõgeveste mõisa all üle Väike-Emajõe ja sealt edasi Puide peale. Venelaste üleminek Emajöest kestis terve päeva. Nende peajõud jäid arvatavasti laagrisse kuhugi Ohne või palju tõenäosemalt Jõku jõe paremale kaldale, kas Kalme veski ümbrusse Jõgevestes või Puide külla Hummulis. Osa väest aga näis võtvat suuna Viljandi poole, et ühendada ja enesega kaasa tuua ettesaadetud käskjalgade poolt eesti küladest kogutud abivägesid. Nende vene käskjalgedega puutuvad Viljandi ligidal kokku sakslaste maakuulajad. Nimelt olid sakslased ühes lätlaste ja liivlastega parajasti teel revellaste ja harjulaste vastu ja neil ei olnud venelaste sõjakäigust aimugi. Nüüd venelaste kavatsusest kuulda saanud, pöörduvad nad kohe tulnud teed tagasi ja lähevad järgmisel päeval Puidise (= Puide) teed mööda venelastele vastu. Varsti pörkavadki nad venelastega kokku ja löövad need põgenema. Põgenemisel kaunis tunduvaid kaotusi kandes, taganevad venelased umbes 2 penikoormat (vististi küll umbes 15 km), kuni jõuavad eespoolnimetatud jõe taha oma peaväe juurde. Seal seab end kogu vene vägi lahingukorda, et pealetungivaid sakslasi väarikalt vastu võtta.

Kuid nähes venelaste suurt hulka, ei julge sakslased enam üle jõe tungida, et venelasi rünnata. Nad jäävad omapoolsel kaldal väike-sele künkale peatuma ja venelaste ületulekut ootama. Lätlased ning liivlased ja isegi pooled sakslased pistsid aga venelaste hiiglahulki nänes kohe põgenema, nii et lõpuks jõekaldal künkale jäi püsima vaid ligikaudu 100 sakslast. Need löid sel hästivalitud positsioonil vastu kitsast ületulekukohta kõik venelaste katsed jõest ületungimiseks kuni päeva loojenemiseni võrdlemisi suurte kaotustega tagasi. Öhtu saabudes läksid aga venelased oma laagritulede juurde öömajale ja sakslased pöördusid lauluga koju, sest nende kaotused olid väga väikesed. Oli langenud ainult 2 meest: rüütel Heinrich Borewin ja

lätlaste hulgast Veko, Lembitu surmaja Pala lahingus. Sakslastele järgnesid 3 päeva pärast venelased, minnes eelmiste teed mööda üle Ümera Lätimaale. Kuid peale rüüstamise, tapmise ja tulemusteta Võnnu piiramise ei suutnud nad sakslaste vastu midagi nimetamisväärt korda saata, vaid pidid viimaks kiiresti idapoolset teed mööda Kaagjärve kaudu Ugandisse tagasi tulema, et sealt minna Venesse koju.

See venelaste pikem sõjakäik on siin sellepärast suuremat tähelepanu leidnud, et ta oli teatud mõttes eelmise aasta õnnetu Pala lahinguga seotud eestlaste laiema vabastuskatse viimne vaatus ja järelkaja. Pealegi puudutas ta eestlaste alast pea ainuüksi praegust Valgamaad, eriti Helme kihelkonda. Seniajani oli ta aga Pala lahingu kõrval varju jäänud.

Venelaste lahkumise järele tulevad sakslased jälle Ugandisse ja Otepäele ja 1220. a., millal ristimine käimas üle Eesti, ristitakse mõõgavendade preestri Hartwigi ja tuntud kronisti Läti Henriku poolt ka viimsed seni paganuses püsinud ugandlased. Näib, nagu oleks terve Eesti manner lõplikult alistunud võõrale võimule. Sakalad ja Ugandis chitavad mõõgavennad jälle kõik linnused uuesti üles, kindlustades neid tugevasti ja asudes nendesse elama koos eestlastega. Selle põhjustab kartus venelaste ees, kes 1221. a. koos leedulastega jälle olid käinud Ugandis rüüstamas, millele ugandlased ja sakalased ühes sakslaste, lätlaste ning liivlastega olid vastanud rüüsteretkedega Novgorodi ja Pihkva alale. Ka jagasid sakslased Ugandi ja Sakala foogtkondadesse ja hakkasid nõudma allaheidetud eestlastelt makse.

Kuid võõra võimu ühes ta esialgsete korralduste ja koormistega pühkis veelkord lühikeseks ajaks kodumaa pinnalt eestlaste viimne suur vastuhakkamine, mille algatasid saarlased, ja mis siis levis kulu tulena üle kogu mandri talvel 1222/23. Ka Sakala ja Ugandi vabanesid jälle — mõlemad ühel ajal, selle järele, kui kindlustatud keskohtades, Viljandi, Otepää ja Tartu linnuses mõõgavennad olid surmatud või raudu pandud ja nendelt kui ka saksa kaupmeestelt vara ja raha ära võetud. Et taas kättevõidetud vabadust kindlamini kaitsta, selleks kutsuti jälle appi venelased, jagati nendega ühiselt sakslastelt saadud sõjasaak ja paigutati nad ühes eestlastega kõigisse linnustesse. Ühtlasi täiendati seniseid kindlustusi, jagati kaitsjate vahel mõõgavendadelt võetud relvad ja õpiti neid käsitsema. Käsi käes kõige sellega käis muistse eesti usu täielik jaluleseadmine. Majad ja linnused pesti veega ja puhastati luudadega — ristiusu

väljapühkimiseks. Kristlikkudesse surnuaedadesse maetud laibad kaevati välja ja põletati endise kombe kohaselt. Riiga saatsid sakalased saadikud rahu uuendama ja sakslaste käes olevaid pantvange välja vahetama ahelais olevate mõõgavendade ja kaupmeeste vastu. Kuid ristiusku töötasid sakalased seni mitte enam vastu võtta, kuni peaks leiduma elus veel üks aasta vanune või küünrapikkune poisike.

Ühenduses selle eestlaste vastuhakkamisega toovad Läti Henrik ja Vanem Riimikroonika ühe imeliku loo, mis viimase allika järele sündinud praegu suuremalt osalt Valgamaa külge kuuluvast Helme kihelkonnast. Nimelt tapnud Sakala maakonnas Poderiale külas üks eestlane tema poolt külalisena vastuvõttu ja ulualust leidnud kristliku saksa kaupmehe, sel ajal kui hukati kõik sakslased Eesti rajades. Mainitud küla ei saa mujalt otsida kui Riidajast, mis veel nüüd saksa keeles kannab nime Morsel Podrigel. Säärast tegu külalise vastu loeti väga raskeks kuritööks ja karistus ei lasknud end kaua oodata. Kuritöö toimepanija abikaasa sünnitanud varsti poja ja sel olnud täpsalt samad haavad ihul kui isa poolt surmatud saksa kaupmehel, mida väga imeteldi ja mida peeti jumala eriliseks karistuseks. Pea järgneval eestlaste mässu mahasurumisel hukkasid sakslased otsekohe kurjategija, kuna paavsti legaat, Moodena piiskopp Wilhelm, kellest ligemalt kuuleme hiljemini, kirjutanud imeteost koguni Rooma.

Veel enne, kui sakslased suutsid reageerida eestlaste vastuhakule, olid esimestena mässu tõstnud eestlasi karistamas lätlased, kes sooritavad korduvaid rüüsteretki Ugandisse, millele ugandlased vastavad samaga. Alles hiljemini löövad eestlaste raskeist löökidest toibunud mõõgavennad sekka. Ka tunnustavad viimased nüüd piiskoppide nõudmisi Eestimaa jagamisel, mille tagajärjeks on kõigi sakslaste, lätlaste ja liivlaste ühine karistusretk Sakalasse. Siiski ei suudeta kindlustatud kohti eestlastelt veel tagasi võtta, vaid tuleb leppida ainult maa rüüstamise ning laastamisega ja nende eestlaste tapmisega, keda tabati kaitsetuis külades.

Vähe hiljemini, nimelt 1223. a. kevadel, järgneb suurem eestlaste vasturetk Lätimaale ja liivlaste alale. See lõpeb väga õnnetult ja jääb vististi küll eestlaste viimseks sellelaadiliseks ürituseks, kiirendades nende lõplikku alistumist. Sealsamas lõunapiiri ligidal Ümera jõe ääres, kus eestlased 13 aastat varemini olid saavutanud hiilgava võidu neid tagaajavate vaenlaste üle, sealsamas saavad nad nüüd ise ränga kaotuse osalisteks. Rüüstanud, laastanud ja tapnud põhjalikult ning laialt vaenlase maal, pöördub eesti vägi, mis koostus peamiselt sakalastest ja ugandlastest, kelledega kaasas oli ka eesti

linnustesse paigutatud venelasi, Riia poolt liginevate sakslaste eelkiiresti koduteele. Kuid enne kui eesti malev jõuab üle piiri, ründavad teda ootamatult külje pealt sakslased ja nendega vahepeal ühinenud lätlased ning liivlased, kes olid tulnud kiirmarsil teist kõrvalteed mööda. Ehk küll eestlased võitlevad kõige vapramalt, ei suuda nad kaua vastu panna osavasti teotsevatele vaenlasele, vaid põgenevad laiali metsadesse, kandes raskeid kaotusi. Osa neist hukkus veel metsadesse ja Ümera voogudesse ja ainult vähesed jõudsid tagasi koju, tuues enesega kaasa masendava sõnumi suurest õnnetusest.

Selle järele oli Eestimaa taasalistamine sakslaste poolt ainult ligema aja küsimus. Sakala heidetakse uuesti alla veel sama aasta suvel. Appikutsutud venelased jõuavad ka nüüd nagu harilikult alles siis pärale, kui sakslased oma töö juba olid lõpetanud. Ainult Ugandi lõplikku saatust suudab nende tulek veidi pikendada. Õnnetu Sakala saab aga hilinenud päästjate käest sakslastele alistumise eest raskesti karistada. Vene vägi Susdali suurvürsti venna, Novgorodi vürsti Jaroslavi juhatusel tuli ka seekord endist tuntud teed mööda Otepäält Ugandist üle Väike-Emajõe Puide (Puydise) peale Helmes, ja tal oli kavatsus sealt pöörduda Riia poole, kuid võttis saarlaste nõuandel suuna teist teed mööda Viljandi ja sealt edasi Tallinna peale taanlaste vastu. See retk, mille pidid viimast korda kaasa tegema ka ugandlased, ei andnud aga venelastele mingisuguseid tagajärgi peale maa laastamise. Juba järgmise, s. t. 1224. a. suvel leiame sakslasi jälle Otepäas ees. Tartu langemine samal sügisel otsustab aga mandri eestlaste saatuse lõplikult.

Seega lõppes muistne pikk eestlaste vabadussõda mandril, mis just maa kõige lõunapoolsemast osast, praegusest Valgamaast kõikepurustava ja hävitava raudrullina nii lugematuid kordi oli üle vee renud, ja võitjad võisid asuda vallutatud maa jagamisele ning selle valitsemisele.

Valgamaa jaotus keskajal, ordu- ja piiskopi valitsuse all. Politiline ja administratiivne jaotus. Juba vähe enne Tartu langust olid uued peremehed omavahel kokku leppinud neile saavate maaosade asjus ja asusid nüüd nimetatud viimse vastupanekupesa likvideerimise järele kohe oma maalade tegelikule valdamisele. Et sellal läbiviidud maajaotus ja maksmapandud kord jäid peajointes püsima kogu keskajaks, siis peatume neil siin ligemalt ja jälgime nende edaspidiseid muudatusi keskajal niipalju, kui need puudutavad praegust Valgamaad.

Valgamaa idapool, mis kuulus Ugandisse, sai 1224. a. maajagamisel Tartu piiskopile ja jäi selle omanduseks kuni piiskopkonna hävitamiseni 1558. a. Maakonna läänepoole läänistas aga Tartu piiskopp Mõõgavendade ordule, kellelt selle päris 1237. a. ühinemisel Saksa ordu Liivimaa osakond ehk kodumaa ajaloos harilikult lihtsalt orduks nimetatud võim. Ka Valgamaa ordu osa püsis sama pere-mehe käes kuni ordu languseni 1561. a. Kuidas läks piiskopi- ja ordumaade vaheline piir? Endiste eesti maakondade — Ugandi ja Sakala — vahelist piiri mööda, alul Väike-Emajõe mööda Pikasillast kuni Tõllisteni, siis Pedeli jõge mööda kuni praeguse Valga linnani, siis arvatavasti lühikest maad praegust riigipiiri mööda Konnaojal, jagades keskaegse Valga alevi samuti kaheks nagu riigipiir praeguse linna, ja siis lõpuks Karula kihelkonna läänepiiri mööda kuni Koiva jõeni. Kuulus ju Karula kihelkond keskajal Tartu piiskopkonda, läänepoolne naaberkihelkond Luke aga ordu maa-alale. Võib arvata, et nende kihelkondade vaheline piir pole uuemal ajal kuigi palju nihkunud.

Et ordu ja Tartu piiskopkonna piir praeguse Valgamaa osas oli endine eesti maakondade Ugandi ja Sakala vaheline piir, see järgneb vallutatud maa jagamisviisist nimetatud muistsete eesti maakondade kaupa ja päraistisest piiri õiendamisest. Nimelt tekkis ordu ja Tartu piiskopi vahel peagi tüli selle üle, kumma päralt on maakohad, mida nimetatakse: „Rupenia, Kyrania ja Humularia“. Nende nimede järele arvatakse, et jutt on päraististe Helme kihelkonna mõisade ja valdade: Roobe, Koorküla ja Hummuli muistsetest aladest. Tüliküsimus kantakse 1226. a. kevadel viimaks paavsti voliniku ning legaadi Moodena piiskopi Wilhelmi ette otsustamiseks. Ordu poolt kinnitati, et nimetatud kohad asuvad Sakalas ja kuuluvad seega ordule. Piiskopi esindaja väitis aga hoopis vastupidist, et kohad kuuluvad piiskopile, sest nad on veel Ugandi piirides. Paavsti legaat, arvestades kõiki ettetoodud asjaolusid, eriti aga mõlema poole tunnistajate ütlusi, kelledena nähtavasti esinesid kohalikkude eestlaste vanemad, leidis, et vaidlusalused kohad kuuluvad ordule, sest nad asuvad tõesti ordule antud Sakalas, mitte Ugandis. Sest ajast peale oli Väike-Emajõgi Pikasillast kuni Tõllisteni, s. t. Pedeli jõe suubumiseni jälle kindlasti ordu ja Tartu piiskopkonna piiriks. Piirijoon läks just keset jõge ja kalapüügi, eriti sääside ehitamise kohta maksid kindlad määrused, millede eesmärgiks oli veeteed lahti hoida laevasõiduks.

Nüüd siirdume Valgamaa mõlema poole sisemise jaotuse lige-

male jälgimisele keskajal. Valgamaa ida- või piiskopipool koosnes praegusest Sangaste-Laatre, Karula ja Hargla kihelkonnast, neist paarist väikesest Rõngu ja Urvaste kihelkonna osast, mis kuuluvad praegusse Valga maakonda, ja suuremast osast praegusest Eesti-Valgast. Valgamaa lääne- või ordupoole moodustasid aga praegune Helme kihelkond, Sooru vald ja temaga hiljuti ühendatud Paju valla eesti osa ühes Pedeli jõest loode pool asuva Valga linna osa — Pura-külaga Luke kihelkonnast — ja endise Hoomuli valla osaga Härgmäe kihelkonnas. Helme, otsustades neil päevil avastatud saksa vallutusaegse arenenud ehitusviisiga eesti muinaslinna järele Tõrva Tantsumäel, pidi muistse iseseisvusaja lõpul moodustama mingisuguse omaette maaühiku, nähtavasti muistse eesti kihelkonna. Pärast vallutust arvati see aga esiotsa vististi küll Karksi foogtkonda, sest Vanema Riimikroonika järele kuulus Riidaja Helme kihelkonnast sinna. Nähtavasti juba sellest ajast, kui Helme veel allus Karksi, oli pärit ka „mustapeade“ ehk teenivate ja tallivendade poolt Karksi ordulossis ülalpeetav vikaaria ehk asepreestri koht Helmes Issanda Ihu kabelis.

Alles hiljemini, kas 14. sajandi lõpul või järgmise alul, näib ehitatud olevat Helme orduloss, millele eraldatakse ka vastav maa-ala umbes pärastise Helme kihelkonna ulatuses, kuhu peale praeguste valdade kuulus ka Hoomuli. Helme loss ühes oma ringkonnaga käis otseselt ordumeistri valdkonda, samuti nagu Härgmäe ja Võnnu, moodustades tema nõndanimetatud lauavara (Tafelgut). Kuidas nimetati ordumeistri kohapealset esindajat, lossi ja ta ringkonda valitsevat kõrgemat ordu ametnikku Helmes, pole teada. Igatahes meie ei kuule kuskil ei Helme foogtist, kumpanist ega mõnest teisest sarnasest ametnikust, nagu neid tunti teiste tähtsamate ja suuremate ordulosside ning nende maa-alade valitsejaina. Paistab, et Helme lossi ja kohtupiirkonda valitses samuti n. n. „linnusekrahv“ (Borchgraf) nagu naabruses asuvat, kuid Viljandi komtuurkonda kuuluvat Tarvastu ordulossigi. Et Helme ordulossi nimi siiski nii tuttavaks on saanud, tuleb mitte selle lossi tähtsusest ordu üldstruktuuris, vaid pigemini koha keskest asendist Vana-Liivis, mis tal laskis saada tähtsate poliitiliste sündmuste tunnistajaks.

Mis puutub ülejäänud ordualasse Valgamaal, nimelt Sooru ja endisse Paju valda, siis kuulus see küll Härgmäe lossiringkonda, olgugi et ka Luke mõisas, umb. 4½ km Valgast asus samanimeline loss, kuid see oli ühe orduvasalli asutatud ja kuulus eravaldusena talle, mitte maahärrale — ordumeistrile.

Kaugelt suurem osa ordu maa-alast Valgamaal oli läänistatud rohkearvuliste üksikute, kuid võrdlemisi väikeste tükkidena vasallidele. Orduvasallidest olid tuntuimad: Anrep'id Hummulis, Alamõisas, Aitsras ja Koorkülas, Stryk'id Leebikus ja Plettenberg'id Hoomulis. Ainult Helme mõis ja mõned teised maad selle ümbruskonnas olid ordulossi otseses kasutuses.

Ka Tartu piiskopkonda kuuluv Valgamaa idapool oli keskajal jagatud mitmesse valdkonda. Sangastes oli piiskopi lauamõis, kus piiskopp näis viibivat harilikult suvel, sest see mõis oli kõige suurem ning toredam kogu piiskopkonnas. Väga tõenäone on, et piiskopi otseses valduses, kuuludes Sangaste külge, oli ka praegune Karula mõis ja vald. Laatre, Tõlliste ja Uniküla kuulusid aga Kärkna kloostri Tartu ligidal. Et see klooster just nimetatud kohad omale sai, tuleb nähtavasti seletada nende asendiga piiskopkonna piiril ja madalate kohtade, metsade ning soode rohkusega, mida leidis siin Väike-Emajõe ääres. Teatavasti oli Kärkna tsistertslaste ordu klooster, mille tähtsamaid ülesandeid oli üles harida ja viljakandvaks muuta vähekõlvulisi maid, nagu seda kinnitavad ka näited teiste tsistertslaste kloostrite kohta keskaegsel Liivimaal, mis samuti said omale kõige metsikumad maakohad kui Kärkna kloostergi. Ka osa Karula kihelkonnast kuulus Kärkna kloostri.

Ülejäänud maad olid piiskopi poolt läänistatud üksikutele vasallisugukondadele. Läti Henriku järele andis esimene Tartu piiskopp Hermann, 1224. a. Otepäele tulles ja oma piiskopkonna tegelikule valdamisele asudes, igale tähtsamale vasallile lääniks ühe muistse eesti kihelkonna. Kahjuks ei saa praegu olemasolevate andmete najal enam kindlaks teha, kes sai alul selle muistse kihelkonna, kuhu kuulus pärastine Sangaste. Hilisematest vasallisugukondadest Tartu piiskopkonna Valgamaa osas olid nimekamad: Üxküll'id Mõnistes ja Sarus, mis nüüd kuuluvad Hargla kihelkonda ja seega Valgamaa kirjeldusse, Perend'id ehk Perende'd ja Buxhöwden'id Pukas, Tiesenhausen'id ühes hiljemini tühjaks jäänud ja Sangastega liidetud mõisas ja Keenis, Kursel'id ühes teises sama saatusega mõisas, Brincken'id Pringi mõisas, Vifhausen'id Iigastes, Walmes'id Vaalus, Keenis ja Kuigatsis, Dumpian'id Kuigatsis, enne sealsamas Ungern'id, Anrep'id Laanemetsas ja Kawer'id Restjärves, Rastijärves ehk Kaagjärves. Mitmed neist sugukondadest on andnud mõisadele oma nime või jälle ümberpöördu.

Kiriklik jaotus. Kõik praegused Valgamaa kihelkonnad ühes kirikutega peale Hargla, mis asutatud hiljemini, olid keskajal

juba olemas. Neist näivad Helme ja Sangaste asutatud olevat sakslaste poolt endistest eesti kihelkondadest kohe maa vallutuse ja ristimise järele. Ka eespool on oletatud, et Helme pidi juba muistisel eestlaste iseseisvuse ajal moodustama omaette maaühiku — kihelkonna, mille sakslased vallutuse järele harilikult ümber muutsid uueks samade piiridega koguduse ringkonnaks — ristiusu kihelkonnaks. Et Helme kohe alul muudeti ristiusu kihelkonnaks, selle poolt räägivad koguduse kõrge vanus ja kihelkonna suurus. See esineb esimest korda ajaloolises allikkirjanduses, mis Lõuna-Eesti vanema aja kohta väga hõre, juba 1329. a., ja kihelkonna suurus öeldakse sellal olnud 400 adramaad, mis võrdne kahe kõige vähema Kesk-Eesti muistse maakonna — Mocha ja Nurmegundega, millede kumagi suurus oli samuti 400 adramaad.

Sangaste ühes Karulaga moodustasid muistse Ugandi edelanurgas umbes samasuguse omaette ala kui Helme Sakalas. Arvatavasti käisid nad siis ka sama muistse eesti kihelkonna alla ja said omale Sangaste kirikus kohe alul uue keskuse, sest pole mõeldav, et kõnesolev edelaosa Ugandist kauguse tõttu mõne teise enam sisemaise koguduse külge oleks võinud käia. Sangaste kirik esineb esimest korda küll alles 1379. a., kuid see on kahtlemata tingitud allikate puudulikkusest. Vähe hilisemast ajast näib pärit olevat Karula kihelkond, mida mainitakse esmakordselt a. 1532. Varemini aga kuulus ta arvatavasti Sangaste külge, nagu ta ka hiljemini mõnikord viimasega ligidases ühenduses on ühiste õpetajate ja mõisnikkude kaudu. Osa idapoolset Karulat võis aga samuti kuuluda Urvastesse, nagu lõuna pool asuvad Mõniste ja Saru, mis olid keskajal Urvaste päralt. Karula asutamise järele läksid sinna ka Laanemetsa ja Koikküla praegusest Harglast.

Ka Luke kihelkond on õige vana. Seni avaldatud allikais nime-tatakse teda esimest korda juba 1477. a. Siiski ei näi ta aga kohe alul olevat asutatud, sest ta asub põhja pool muistset Eesti—Läti rahvuspiiri ja on arvatavasti tekkinud alles siis, kui saksa vallutuse ajal tühjaksjäänud Sakala kõige lõunapoolsem osa uuesti asustati lätlaste poolt. On ju pärastine Luke täieline läti kihelkond ja alles maailmasõja eel tungib sinna uuesti suuremal arvul eestlasi. Sakslaste vallutuse järele näis aga läti rahvuspiir kaunis ruttu edasi nihkuvat Ümera—Säde äärest Väike-Emajõe ni Soorus.

Härgmäe kihelkonda, kuhu kuulus Hoomuli vald enne Eesti—Läti piiri ajamist, keskajal veel ei olnud ja Hoomuli allus Helmele. Nähtavasti on see vald lätistatud alles hiljemini, kuna pärastine eesti

element samuti nagu mujal lõunapiiril alles kõige uuemal ajal uuesti on sisse tunginud.

Peale keskse ja suurema kihelkonnakiriku, mis oli vist küll igal pool ehitatud kivist omaaegse ehituskunsti nõuete kohaselt ja mille juures oli alaliselt ametis vähemalt 1 vaimulik — preester, keda sellal valitsevas ladina keeles harilikult nimetatakse „*plebanus*“ ehk „*parochus*“ või alasaksa keeles „kerkherr“ — kirikuisand, oli pea igal suuremal külal katoliku ajal veel oma kabel või õigemini kabelkirik. Eriti keskaja lõpu poole, kui jõukus kasvas ja rahvaarv suurenes, näib seesuguste väikeste külakabelkirikute võrk õige tihe olevat, mida omalt poolt veel soodustas kirikliku meelsuse tõus reformatiooni eel, mis tungis ka lihtrahva hulkadesse. Need kabelkirikud olid vististi pea erandita väikesed puuehitised, mis pühendatud mõnele katoliku pühakule, kelle tähtpäevi siis kabeli juures pidulikult peeti ja mille ümbrusse õnnistatud maale maeti surnuid nagu vanaajal iga kiriku alla ja juurde. Arvatakse, et osalt just viimati mainitud otstarbel tuli õnnistada nii palju kabeleid, sest vastasel korral oleks rahvas kihelkonnakiriku kauguse ja selle juures valitseva ruumipuuduse tõttu niikuinii sunnitud olnud matma oma surnuid paganlikesse külakalmeisse. Ametlikul kirikul oli nii igateviisi kasulikult kiriklikult õnnistada mõni endine matusepaik, ohvrikoht või püha hiis, mille austamisest ei suudetud rahvast võõrutada, ja sinna püstitada väike puuhoone väikese altari ja mõne pühapildiga, kujuga või ka ainult lihtsa ristiga.

Mälestus sääraseist katolikuageist kabeleist, mida rahvas Valgemaal harilikult nimetab kirikuiks, on paljudel juhtumel säilinud meie päevini. Teinekord mäletatakse isegi pühaku nime. Eriti palju kirikuasemeid teatakse näidata Sangastes ja Harglas. Kindlaid teateid nende kohta leiame aga viimase katoliku visitatsiooni protokollist a. 1613 ja hilisemaist rootsiaegseist visitatsiooniprotokollist, mida võimalik ligemalt arvestada üksikute kihelkondade ajaloos.

Mõned neist kabelkirikuist olid teistest suuremad, nähtavasti umbes praeguste maa abikirikute taolised, teinekord veel suuremadki. Seesugused olid: Issanda Ihu kabel Helmes, Püha Laurentsiuse kirik Laatres, Valga alevi kirik ja arvatavasti veel mõned teised kihelkonnakirikust eemal asuvad suuremate külade kabelid. Helme Issanda Ihu kabelis (Heilige Leichnamskapelle) jumalateenistuse pidamiseks olid, nagu eespool öeldud, Karksi ordulossi „mustpead“ asutanud isegi vikaaria, s. t. nende poolt tasutava aseõpetaja koha. See

kabel esineb hiljemini 1613. a. visitatsiooni protokollis nähtavasti teise kiriku nime all, ja veel praegugi Helme kiriku ligidal nurmel näha olevad varemed on arvatavasti pärit temalt. Laatre keskaegne kirik hävitati venelaste poolt orduaja lõpul ja asutati pärast uuesti. Et Valgas oli keskaja rahulikumail järkudel ajuti kaunis suur alevitaoline asustus, siis ei saanud see ilma oma kirikuta läbi, mis seda loomulikum, et ka teistel sarnastel alevitel Vana-Liivis olid oma kirikud, nagu Otepääl ja Lihulal. Viimasel oli, nagu uuemad andmed näitavad, koguni 6 kirikut. Nähtavasti asus Valga alevi kirik piiskopipoolle, sest kui juttu on ordupoolle asuvast Luke kirikust, siis nimetatakse seda kihelkonnakirikuks (Pfarrkirche), et vahet teha tema ja vastaspoolle asuva mittekihelkonna, s. t. alevi kiriku vahel.

Alevi d. Valgamaa on neid väheseid maakondi Eestis, kus keskajal oma linn täiesti puudus. Muidu oli aga Valga nimi palju enam tuntud kui mõne vähema linna oma. Iialgi pärastpoole pole seda enam kuuldud nii laial alal kui keskajal, mil see kõlas kogu võimsa hansalinnade liidu piirkonnas, Lääne- ja Põhjamere ääres, Flandrias ja Saksa sisemaalgi, kuhu hiljemini vaevalt on ulatunud teade seesuguse koha olemasolust. Valgas kui Vana-Liivi loomulikus keskkohas peeti väga sagedasti mitmesuguseid koosolekuid, küll omaaegseid maa- ja linnadepäevi, küll teisi tähtsaid kokkutulekuid, mille otsused võidu sealsamas kirjutatud kirjade ja ürikutega ongi nii laiali kandnud Valga nime. Mõned neist otsustest olid väga tähtsad ja puudutasid üldiste Liivi asjade kõrval ka väga laiaulatuslikke välispolitilisi küsimusi.

Ehk küll Valga andis ulualust nii paljudele mitut liiki päevadele ja koosolekuile, ei olnud ta neil ise esindatud ega võtnud osa neist ühestki, sest ta jäi kogu keskaja jooksul aleviks, ajuti nähtavasti isegi kaunis laialdase ja rohkearvulise elanikkonnaga, kuid linnaõigusi ta sellal siiski veel ei omanud, jäädes ses suhtes taha kõigist teistest eesti väikelinnadest, nagu Paide, Haapsalu, Rakvere ja Viljandi, mis küll olid hoopis vähem tuntud, nagu eespool nägime, kuid millel kõigil siiski olid juba keskajal kindlad linna õigused ja oma linnavalitsus rae näol. Valga nimi tuleb esimest korda ette Riia linna võlaraamatus a. 1286. Seega täitub 1936. a. Valga esmakordsest mainimisest juba 650 aastat. Nimetatud võlaraamatusse on kümne aasta jooksul, 1286—1296, sisse kantud 3 Valgast pärit oleva isiku võlad kokku 6 korral, millest peame järeldama, et Valgas juba 13. sajandi lõpul elas mitu kaupmeest, kellel olid suuremad äritehingud. Pärast 1296. a. kaob aga Valga pooleks sajandiks jälle täiesti

ajaloost. Mis oli selle ootamatu nähtuse arvatavaks põhjuseks ja kuidas kujunes koha väline saatus üldjoontes edaspidi keskajal, sellest kuuleme järgmises peatükis, üksikasjalisemalt aga linna ajaloos.

Siin peatume veel vähe küsimusel, kas leidus ka mujal praeguses Valga maakonnas juba keskajal alevaid või nende sarnaseid asulaid. Vastus on jaatav, kuna meil on kindlaid andmeid Helme ordulossi varju tekkinud alevi kohta ja me üldiselt teame, et keskaja lõpu poole iga soodsamini asuva lossi ja kiriku juurde tekkis sääraseid asustisi, kusjuures eriti ordu püüdis soodustada nende tekkimist ja arenemist. Helme alev, kus elasid peamiselt need käsitöölised, kellele töösaadusi ligidal asuv orduloss ja ümberkaudne maa kõige enam tarvitas, näis olevat suuremaid omasuguste hulgas. Ta elab isegi üle orduriigi langemisest alguse saanud pikad ja hävitavad sõjatormid, nii et veel poola revisjon a. 1599 ja vähe hiljemini koostatud rootsi vanim kataster mainivad alevit ja ta „kodanikke“, kelledest enamik küll sakslased, kuid osa ka eestlasi. 1613. a. katoliku kirikuvisitatsiooni puhul konstateeritakse Helmes kahe kiriku olemasolu, üks neist eestlaste, teine sakslaste jaoks. Viimaste hulka loeti muidugi ka saksa soost alevielanikke. Mälestus Helme alevist elas ka hiljemini veel edasi „Linna“ ja „Alevi“ külade nimetuses.

Ka Sangaste kiriku juures näib keskajal midagi alevi taolist olnud olevat. Nii nimetatakse seal juba 1379. a. üht „Sander Smed'i“ nimelist isikut, kes nime järele otsustades pidi olema sepp. Kahjuks puuduvad aga kohast ligemad andmed.

Tähtsamaid poliitilisi sündmusi Valgamaal keskajal. Esimeseks tähelepanuväärsemaks sündmuseks maavallutuse järele oli paavsti legaadi Moodena piiskopi Wilhelmi käik Liivimaale a. 1225 ja 1226, mida mainisime juba eespool maajaotuse puhul. Eesti alale jõudis see omaaegse universaalse võimu esindaja kõige enne Valgamaal, nimelt juba 1225. a. suvel, mil ta tuleb arvata-vasti lühemat idapoolset teed mööda Sangaste kaudu Otepääle ja läheb sealt edasi tuntud teed üle Väike-Emajõe Sakalasse, riivates praegusest Valgamaast Helme kihelkonda. Ka järgmisel aastal pidi legaat oma käikudel eestlaste juurde läbima Valgamaa.

Välisvaenlaste poolt jääb Liivimaa sakslaste vallutuse järele esiotse võrdlemisi õige rahule. Venelasi idas takistas tatari ike ja leedulased lõunas ei olnud veel jõudnud tarvilisel määral ühineda. Siiski võetakse aeg-ajalt mõlemalt poolt retki ette eestlaste vastu ja võib-olla puudutavad need Valgamaadki. Kahtlemata pidid valgamaalased koos teiste suguvendadega osa võtma sakslaste sõjalistest

üritustest väljapoole kodumaa piire küll lõunasse kui itta. Elavamaks läheb vaenutegevus ja Valgamaa pind saab jälle kindlasti sõjatallermaaks alles XIII sajandi lõpust alates.

Liivimaal 1297. a. süttinud kodusõjas ordu ja Riia linna vahel kannatavad ordu maa-alad rängasti Riia agarate liitlaste — leedulaste — rüüsteretkede all, mida sama vaenlane oli küll kogu sajandi kestel korduvalt ette võtnud, kuid kaugeltki mitte selliste laastavate tagajärgedega kui nüüd. Eriti saatuslikuks näivad Valgamaale saavat 1298. ja 1329. a. retked. Esimesel korral laastavad leedulased maa kuni Karksini ja meie ei leia teist põhjust linnaks tõusva Valga alevi järsule, poolesajandipikkusele kadumisele ajaloost, kui et ta tehti sellal leedulaste poolt maatasa.

Palju laiemalt ja põhjalikumalt laastavad leedulased 1329. a. septembris. Nende seekordne retk ulatub Paistu ja Tarvastuni. Eriliselt kaevatakse aga vastavas allikkirjanduses kahju üle, mille nad sünnitasid 400 adramaa suuruses „ilusas“ Helme kihelkonnas. Sealsamas (Helmes) tuli vähe hiljemini kokkupõrge ka rikkaliku saagiga kodu poole taanduvate leedulaste ja orduväe vahel. Leedulastest löödud Helmes maha 500 meest. Siiski pääsnud ülejäänud rohke saagiga tagasi koju. Kuid leedulaste tegevus ei piirdunud mitte ainult ordualaga, vaid see ulatus ka ida poole üle Väike-Emajõe Tartu piiskopkonda, kus neid seekord ei peetud vaenlasteks ega teatud sellepärast kartagi. Koguni vastuoksa, kasutades sügisest aega, sõitsid Tartu piiskopi vasallid muretult jahile, kui korraga ootamatult kokku põrkasid vaenlasega, kes neist mitu surmas.

Veel oli leedulastega püsivam rahu saavutamata, kui idavaenlased-venelased hakkavad avaldama elavamategevust, millele ordu vastab samaga. Vastastikustest retkedest väärib erilist tähelepanu 1342. a. kevadsuve oma, millest osa võttis ka suur hulk eestlasi, kes koos orduväega tungisid Kirapää kaudu Venesse laastama ja röövima. Kahtlemata käis Venes ka palju valgamaalasi, kes asusid ju tookordse sõjatee kohal idapiirile küllalt ligidal.

Järgmise aasta jüriööl puhkes Harjus tuntud suur eestlaste mäss. See liikumine ei ulatu aga Valgamaale. Kõik jutud valgamaalaste, eriti sangastlaste julgest ülesastumisest võõra võimu vastu ja nende vahvast võitlusest oma maalinna all Kirgjärve kaldal, nagu neid leida võib aeg-ajalt ajalehe joone all, ei põhjene allikail, vaid on kõige viimase aja luule vili. Ainult kaudselt riivas põhjaeestlaste suur vastuhakkamine Valgamaad. Nimelt ilmusid venelased 1343. a. suvel

eestlaste appikutsel Otepää alla ja rüüstasid ning põletasid 5 päeva ja ööd ümbruskonnas.

Ka lõunapoolsed vaenlased-leedulased kasutavad orduväe kinniolekut eestlaste mässu mahasurumisel. 1345. a. kevadtalvel, orduvägede Saaremaal olles, tungivad nad Liivimaale ja laastavad maa kuni Valgani, kui usaldada hilisemaid kroonikaid, mis sel puhul mainivad esimest korda Valga nime.

Ühes suure eestlaste mässuga vaibuvad ka teised vaenukäigud ja XIV sajandi teine pool on üldiselt palju rahulikum kui esimene. Sõja- ning röövkäigud ei ulatu enam Valgamaani. Selle keskkoha Valga kerkib uuesti rusudest ja tuhahunnikust. Seekord aga hoopis uue nime all, mille pärinud nähtavasti möödajooksvalt Pedeli (õigem oleks vististi hääldada „Põdeli“) jõelt. Alles sajandi lõpu poole tuleb Valga vana nimi „Podele“ ja „Podeli“ kõrval uuesti tarvitusele. Lõplikult kaotab Pedeli nime praeguse Valga linna eelkäija alles XV sajandi alul.

Kui laialdane oli uuesti ellu ärrganud Valga asustus, selle kohta puuduvad igasugused teated. Aga nüüd hakatakse kohta kasutama sellal Vana-Liivimaal hoogu võtvate ja moodi minevate koosolekute ja kokkutulekute — maa- ja linnadepäevade ja mitmesuguste teiste päevade pidamiseks, mis põhjustasid, nagu eespool juba tähendatud, Valga nime laialdase kuulsuse keskajal. Valga ja Valgamaa rahulikku arenemiskäiku ei näi palju segavat ka kodusõda, mis puhkes Tartu piiskopi ja ordu vahel ja mis maakonnast otseselt riivab ainult Tartu piiskopkonda kuuluvat idaosa, kuna pääletungivaks ning tugevamaks pooleks oli ordu.

Kodusõja käik oli lühidalt järgmine. Ordu püüdeile ülevõimu järele astus sel hetkel, kui Riia peapiiskopkond oli juba täielikult langemas ordu kätte, otsustavalt vastu Tartu piiskopp Diedrich III Damerow. Kui rahulikud vahendid enam ei aidanud ja oli saabunud soodus silmapilk, siis kuulutas ordu Tartu piiskopile sõja ja alustas juuli lõpul a. 1396 vaenutegevuse piiskopkonna vastu. Hästi ettevalmistatud ning tugevale orduväele ei usaldanud piiskopp väljaspool oma kindlustatud asukohta Tartus üldse vastu hakata, olgugi et ta oli enesele abiks kutsunud 500 sellal samuti kardetud kui kuulsat meriröövlit, nõndanimetatud „vitalivenda“. Pea oli kogu piiskopkond ühes lossidega, peale Tartu, ordu võimuses, kes kasutas oma võitu maa laastamiseks, ja järgmise aasta veebruaris lõppes sõjategevus piiskopp Damerowi järeleandmisega. Lõplik kokkulepe sõlmiti küll hiljemini Danzigis ja 15. juulil 1398. a. määrati Pikasillal

mõlemapoolsete esindajate koosolekul kindlaks sõjakahjude tasumise viis. Mis takistas ordu, et õnnelikult lõppenud sõja järele maksma panna oma ülevõim, see ei kuulu enam käesoleva ülevaate raamidesse.

XV sajandi kolm esimest veerandit on välisvaenlaste suhtes väga sarnased eelmise poolsajandiga. Venelaste väikesed retked vaibuvad juba piiril ega näi ulatuvat kunagi kaugemale sisemaale. Ka lõunapoolsed vaenlased — leedulased — on vahepeal vastu võtnud ristiusu ja seega kaotanud oma endise aktiivsuse. Pealegi on nad ühinenud Poolaga ja see on juhtinud nende peatähelepanu mujale, eriti Preisimaale. Seega võis kogu Vana-Liivimaa ühes Valgamaaga kosuda ja areneda ning edeneda rahu.

Välise rahu tagajärjed ei avaldu aga mitte ainuüksi maa tulunduslikus tõusus, vaid vahest veel enam selle sisemises riiklikus, õiguslikus ja sotsiaalses arengus. Valga jääb endiselt kohaks, kuhu kõige sagedamini kokku tullakse põnevamate päevaküsimuste ühiseks lahendamiseks ja kus tehakse Vana-Liivimaa elus kõige suurema tähtsusega otsuseid. Näitena lubatagu siin mainida vaid Valga maapäeva a. 1435, kus seisused kokku leppisid kõigis omavahelistes tüliküsimustes, otsustades edaspidi anda oma tüliasjad lahendada erapooletuile vahekohtunikele. Veel sagedamini kui maapäevi peeti Valgas keskajal aga Liivimaa linnade päevi kaubandusliku liiklemise korraldamiseks ja teiste ühiste küsimuste lahendamiseks. Kuid oli ka päris kitsaid eriküsimusi, mille otsustamiskohaks sai Valga. Samuti peeti mõningad sellised koosolekud Valga ligidal, praeguses Valga maakonnas Pikasillal ja Helmes.

Kuna käsiteldaval ajal Vana-Liivimaal puudusid tähtsamad välis-sündmused, siis olid nende asemel käimas seda ägedamad siseheitlused üksikute seisuste, võimumeeste ja erakondade vahel. Üks põnevamaid ja otsustavamaid momente neis sisevõitluses leidis aset just Valgamaal Helme lossis, kus ühel sügisööl 1471 pandi toime vägivaldne riigipööre. Nimelt vangistasid ja tagandasid salavandetseltslased ametist ordumeister Johann Wolthuss von Herse, kes oli kaugenägelikult püüdnud reformida vananevat ja paratamata katastroofile liginevat ordu. Muu seas oli ta ordu keskkoha Vönnust üle toonud eesti alale Viljandisse, mille ligidusega ongi vist seletatav ordumeistri tookordne viibimine Helmes. Kahtlemata oleks ordu kõrgemate võimumeeste asumine eestlaste hulgas pikema aja kestel kasuks tulnud viimaseile, nagu seda võime märgata mõnes suhtes (näit. kõige alamate ametnikkude määramises ja talupoegade kaitses ülekohtuste käsknikkude ning vasallide vastu jne.) ordu vahekorras

lätlastega. Kuid Wolthuss von Herse oli oma järsu tegevusega loonud ordus nii tugeva vastasrinna, et see sai saatuslikuks talle enesele. Ahelaisse needituna leidis ta järgmisel aastal vägivaldse surma Võnnu vanglas.

XV sajandi viimne veerand ja järgmise sajandi esimesed aastad möödusid ida poolt läheneva kõike hävitava äikesetormi esimeste puhangute ja kärgatuste tähe all. Lõpetanud Vene maade kogumise ja heitnud eneselt tatari ikke, sirutab Moskva suurvürstiriik oma relvastatud käe uuesti Läänemere idaranniku järele. Esimese kauge-maleulatuva ning kurjaennustava retke sooritavad venelased 1481. a. veebruaris. Kasutades suurt lumetuisku, tungivad nad laastates ja põletades takistamatult kuni Viljandini, muutes linna tuhahunnikuks ja ründvallutades Tarvastu lossi. Ka venelaste teel asuv Valgamaa sai kannatada.

Siiski näib Valga alev ise seekord pääsnud olevat, sest muidu ei oleks ta mitte nii ruttu saanud omandada ulatust, mis tal oli kakskümmend aastat hiljemini, kui ta täielikult hävitati. 1501. a. novembris tungisid venelased kättemaksuks ordumeister Plettenberg'i poolt sama aasta sügissuvel Venesse toimepandud retke eest veel suuremate jõududega Liivimaale ja tegid siin veel põhjalikuma hävitustöö kui varemini. Just Valga alev ja maakond kannatasid nüüd eriti raskesti, sest siin rüüstasid ja määratsesid vaenlased metsikumalt kui mujal, kellelegi armu andmata ja viies kaasa määratul hulgal sõjavange ja saaki. Kõik tuldvõttev, mis ette juhtus, muudeti tuhaks ja tehti maatasa. See karm saatus tabas ka kaitsetu Valga alevi, otsustades asjaolu järele, et ligema 28 aasta jooksul ei peeta siin enam ühtegi koosolekut ega päeva, mis enne ometi oli nii sage nähtus. Mujal möödus see venelaste retk ilma tähelepanuväärse vastupanuta orduvää poolt, kes oli üle maa laiali valgunud ega suutnud põhjatute teede ja sügisevihmade tagajärjel üle kallaste tõusnud jõgede pärast koguneda tarviliku kiirusega. Ainult Helme lossi läheduses tuli suurem kokkupõrge, milles alul Tartu piiskopi mehed löövad venelasi, tappes neist 1500 meest ühes pealiku vürst Aleksander Obolenski'ga, hiljemini aga saavad venelased abi ja surmavad 300 Tartu piiskopi sulast, võttes neilt püssid ühes püssirohuga saagiks. Arvatavasti taganemisel hävitasid venelased Pikasilla, mis näis olevat mingisugune parvehitis.

Järgmise aasta sügisel õnnestus Liivimaa tuntuimal ordumeistril Wolter von Plettenberg'il otsustavalt lüüa venelased kuulsas Smolina lahingus. See võit kindlustas Vana-Liivimaale enam kui poolesaja-

aastase rahuliku kosumis- ja edenemisvõimaluse. Alanud pika rahuaja kestel sündis Liivimaa siseelus põhjalik muutus, mis tuli reformatsiooni näol. Maa tähtsamates linnades leidis reformatsioon võrdlemisi õige varakult vastuvõttu, nii umbes 1523.—25. a. Millal ja kuidas see aga sündis maakogudustes, eriti Valgamaal, kus linnad keskajal üldse puudusid, selle kohta ei ole ligemaid otseseid teateid. Ainult niipalju kuuleme hiljemini, et Helme olnud esimesi maakogudusi, kus uus usk läbi löönud. Enesest mõista ei olenenud luteri usu vastuvõtmine eesti talupoegadest, vaid nende isandaistmõisnikest, kelledele pidid järgnema alamad.

Reformatsioon lõi Vana-Liivis hoopis uue seisundi ning andis viimase tugevaima hoobi keskajal katoliiklikule põhjale rajatud riikliku korra kokkuvarisemiseks. Kuidas Valgamaa kujunenud olukorras paratamatuks saanud katastroofi läbi kannatas, sellest jutustab järgmine peatükk.

VALGAMAA ORDU LANGUSE JA POOLA AJAL (1558—1629). Sündmusi ordu languse ja sellele järgneva sõja ajal (1558—1582). 1558. a. sai viimaks aeg täis ja ida poolt nii kaua kardetud äikesetorm pääsis täie hooga vallale, purustades lõök löögi järele Liivimaa vana pehkinud ning iganenud riikliku kehandi. Valgamaaga kordub teatud määral ja kujul sama mis 3½ sajandit tagasi sakslaste vallutuse ajal. Nagu siis nii saab ka seekord maakond väga sagedasti vaenutegevuse tallermaaks, asudes kahe ja ajuti isegi kolme vaenulise poole piiril ja jäädes nende vahel endiselt jaetuks mitmesse ossa.

Juba esimene röövretk, millega venelased 1558. a. jaanuari lõpul avasid sõja Liivimaa vastu, ulatus Valgamaale. Vaenlane tungis Tartu piiskopkonna läänepiirini, s. t. Väike-Emajõeni ja oleks võibolla veel kaugemalegi liikunud, kui teda poleks takistanud lahtine jõgi ühes ümbritsevate soode ja metsadega, sest talv oli haruldaselt lumevaene ja pehme ning veed veel 2. veebruaril täiesti lahti. Ka orduvägi ei pääsnud teisele poole jõge vaenlasele vastu, sest Plettenbergi ajal põletatud Pikasilla ei olnud ikka veel korda seatud. Veel vähem suudeti seda teha vaenlase äkilisel ilmumisel, olgugi et kõik ordutalupojad ümbruskonnast, keda vähegi tabati, sunniviisil karjana aeti silda ehitama. Oli kavatsus ehitada säärane sild (arvata-vasti ujuv parvsild), mida kinni hoiaksid kummalgi Emajõe kaldal tugevad postid ja mida tarbekorral võimalik oleks kiiresti keskelt lahti päästa või purustada. Kõigist pingutustest hoolimata ei valminud sild aga enne kui järgmise aasta sügiseks.

Seni oli Valga olnud ülemaaliste rahuliste kokkutulekute kohaks, nüüd määrab ordumeister Wilhelm Fürstenberg siia välilaagri venelaste vastu mineva sõjaväe kogumiseks üle maa. Valitsevais ja mõõduandvais kihtides levinud üldise demoralisatsiooni tõttu, mis väljendus äärmises loiduses, ei saa aga väe kogumisest Valka seekord asja. Vaenlane liigub kiiresti ja on juba ammu silmapiirilt põhja poole kadunud, enne kui orduhärrad ja käsknikud eneselt suudavad maha raputada enam kui poolesajandipikkuse tardumuse. Samal põhjusel nurjub veebruari alul ka orduväe kogumine välilaagrisse Valgamaa naabrusesse Tarvastusse, ja ordumeistril jääb teostamata Tartu piiskopile antud kindel lubadus tungida Pikasilla kaudu vaenlase kallale ja päästa Tartu linn ähvardavast hädaohust.

Ordumeistrist võtab eeskuju Helme lossi koondatud ümbruskonna väesalkade üle käsutav ja kaitset korraldava Karksi kumpaan, kes kõhkleb ja kardab üle Emajõe vaenlasele vastu minna. Välja arvatud väikesed maakuulamiskäigud Tartu piiskopkonda ja sealt rohkel arvul tulnud sõjapõgenejate vastuvõtmine, ei saanud Valgamaa idaosa mingisugust tegelikku sõjalist abi puutumata jäänud lääneosalt, mis on seda hukkamõistetavam, et oli ainult ajaküsimus, millal vaenlane tuleb üle Emajõe, ja et teadmatuks ei jäänud, mis siis oleks olnud temalt oodata, sest põlevate külade ja mõisade hiigla tulekuma oli öösiti üle Helme ja Pikasilla selgesti näha Viljandi linna tornidessegi.

Teine retk, mille venelased ette võtavad veel sama 1558. a. suvel pärast ajutist vaherahu ja tulemusteta rahuläbirääkimisi, on palju tõsisem ja suurejoonelisem kui esimene ja ta eesmärgiks on Tartu piiskopkonna vallutamine, mis õnnestubki võrdlemisi õige kergesti. Valgamaa jääb endiselt baasiks ning lähtekohaks ordu maakaitse tegevusele. Siit algab vasturetk ida suunas ja siia taandub ebaõnne järele jälle orduvägi.

Juba Volmari maapäeval märtsikuu keskel leiab ordumeister Moskvaga peetavate rahuläbirääkimiste ajaks tarviliku olevat piiri kõige hädaohtlikumates kohtades väeosadega kaitsta, ülejäänud vabad jõud aga koondada Valka, millega on kerge pidada ühendust ja kuhu on hõlpus saata vaenlase kohta maakuulamisel kogutud teateid. Ja nagu kavatsatud, nii sünnibki. Rahu ning kokkulepe tsaariga jäi saavutamata ja relvad peavad tüliküsimused lahendama. Et valmistuda eelseisvaks otsustavaks võitluseks, viibib ordumeister mai esimesel poolel pikemat aega Valga läheduses Helme lossis ja teeb korraldusi vägede kogumiseks Valka. Määratud tähtpäevaks 17.

maiks jõuab sinna pärale ainult osa sõjasalku Vönnust, Ruhjast ja Trikatelist, kuna teine osa on teel. Viimaste järelejõudmiseni jäävad esimesed peatuma Valka välilaagrisse. Nende toitlustamine seal on aga väga raske, sest ümbruskond on tarbeaineist lagedaks tehtud ja neid ei ole raha eestki enam saada, vaid talupojad peavad orduväele küüdikorras kõik moona kaugemalt kohale vedama.

Valgast liigub orduvägi edasi Sangastesse, tarvitades nähtavasti ikka veel vana idapoolset teed Vilaski parve kaudu, sest Töllistes pidi sild ikka veel puuduma, otsustades kaudsete andmete ja orduväe marsruutide järele venelaste esimese retke ajal aasta alul. Vilaski kohal, kus jõgi kitsam, oli aga ülepeäs kiires korras palju hõlpsam kui Töllistes. Sangastest jätkati teekonda ida suunas, kuni jõuti Võru ligidale Tartu piiskopile kuuluva Kirapää linnuse alla, kus orduvägi ühines Tartu piiskopi meestega ja jäi terveks juunikuuks välilaagrisse, täiendudes aeg-ajalt uute salkadega, mis tulid peamiselt ordualalt sama teed mööda Valga ja Sangaste kaudu.

Kõigist pingutusist hoolimata ei suuda ordumeister Fürstenberg üldise demoralisatsiooni ja Tartu piiskopi äraandliku tegevuse tõttu teostada oma kavatsust anda maale tungivale vaenlasele otsustav hoop, vaid ta on sunnitud selle järele, kui tähtis piirikindlus Vastseliina 30. juunil oli langenud venelaste kätte, kohe järgmisel päeval lahinguta maha jätma Kirapää laagri ja taganema Vaabina ja Sangaste kaudu Valka. Asudes siia teiskordselt välilaagrisse, sünnib ordu juhatuses tähtis muudatus, millel suur mõju on ordu ja Liivimaa edaspidisesse saatusse. Nimelt valitakse Valgas 9. juuni varahommikul (Salomon Henning'i kroonika täpsa teate järele kl. 7 hommikul!) vanale ordumeistrile Wilhelm Fürstenbergile abiline, ehk nagu teda ajaloos nimetatakse, koadjuutor. Selleks saab senine Viljandi komtuur Gotthard Kettler. Kettler oli poolasöbralise partei agaramaid pooldajaid ordu; tõustes nüüd selle juhiks, andis ta järgnevale sündmustekäigule oma suuna, nõrgestades järjest enam Liivimaa enese kaitsejõudu, sest Kettleri valikuga algas maakaitse ürituste senise hinge vana ordumeistri Fürstenbergi järkjärguline eemaletõrjumine ordu juhtimisest, mille tulemuseks oli viimaks ta lõplik tagandamine ja kõigi pääsulootuste veeretamine Poola abile. Kettleri valiku järele küll nii kaugel ei oldud, vaid Valgast läkitati saadikud abipalvega veel Saksa (s. t. Püha Rooma riigi) keisri ja Taani kuninga juurde.

Ordu välilaagritele Valgas tegi lõpu sõnum Tartu alistumisest Venele 18. juulil. Ehk küll laager oli kindlustatud, ei usalda ordu-

meister enam kohale jääda, vaid taganeb kiires korras alul Volmari ja sealt edasi oma asupaika Võndu, kuna kahurid saadetakse koguni Dünamündesse, mis määratakse lõppsihiks Põhja-Liivist taganevaile väesalkadele. Kaitseta Tartu piiskopkond langeb nüüd täielikult venelaste kätte, ja nende okupatsioon kestab siin, maha arvatud 2 lühiajalist ordu vasturetke piiskopkonna lääneossa (millest ligemalt alamal) vahet pidamata ligi veerand sajandit, lõppedes alles Zapolje rahuga a. 1582.

Arvatavasti Rõngu lossi vastupanuta alistumise järele augusti-kuus 1558 saatis vene asehaldur Tartus Helme lossile alistumisüleskutse, mille dateerimata tekst säilinud tänini. Üleskutse jäi tagajärjeta, kuid venelased ei lähe siiski lossi piirama. Nähtavasti takistas neid sildadeta Väike-Emajõgi ja nad võtavad suuna edelasse, rüüstates septembri alul Marienburi ning Smilteni ümbruses ja jõudes oma retkel kuni Härgmäeni. Kahtlemata läbisid nad teel ka Valga, laastates ja põletades seda, mis orduväest veel järele jäänud, sest arvatavasti laskis ordumeister taganemiskäsku andes oma kindlustatud välilaagri samuti põlema süüdata nagu varemini Kirapääski.

Kui kabuhirm möödunud, mille tekitas Tartu langemine venelaste kätte, ja kui nähti, et vaenlane ei oma nii masendavat sõjalist ülekaalu, kui arvatud, asub ordu vastulöögi korraldamisele. Liivimaa sõjajõudude uus kogumine toimub aga sama visalt ja aeglaselt kui eelmisedki. Augusti keskpaiku oli uus pealetung venelastele otsustatud; septembri alul määravad ordumeister ja peapiiskopp ühiselt sõjaplaani ning kogumiskoha ja alles septembri lõpul asub kogutud vägi koadjuutor Kettleri juhatusel pealetungile. Siinkohal on huvitav märkida, et sõjaväe kogumis- ning uue sõjakäigu lähtekohaks oli määratud Trikateni ümbrus Valgamaa piiri ligidal.

See koht oli soodsaimaks punktiks Tartu piiskopkonna okupeerinud vaenlase järele valvamiseks ja temale kallaletungimiseks looduslikult hästi kaitstud ja seega suurt strateegilist tähtsust omavalt liinilt, mille moodustasid Koiva jõgi Valgast kagu ja lõuna pool, suur Tireli soo, madal Säde jõe ülemjooksu ümbrus, Säde jõe Härgmäe lossist mööda jooksev haru, soised Pedeli, Hummuli ja Sooru metsad, Väike-Emajõgi ja Võrtsjärv. Ainukest suuremat ning tähtsamat läbipääsu sel joonel sulges Härgmäe orduloss, mis asus Valgast läände suunduval kõrgemal maaseljandikul, mida mööda läks igivana läänepoolne sõjatee Ugandist üle Ümera (Säde jõe) Lätimaale. Härgmäe loss oli ehitatud nähtavasti selle läbipääsu kõige kitsamale kohale, kus sõjatee läks üle soiste kallastega Säde jõe haru. Siit

selgubki, miks suuremad kokkupõrked sellel kaitseliinil sünnivad just Härgmäe ümbruses, ja arvatavasti on ordu languse ajast pärit ka see vana sõjatee, mis olla viinud läbi Hummuli ja Pedeli metsade Helme kihelkonna lõunaosast Härgmäele. Mälestus sellest teest on kohaliku rahva hulgas püsinud tänini, samuti kui palpkakudest sillutis soodes ja heinamaadel olla tunda veel praegugi.

Suurte pingutustega, eriti raske toitlustamisküsimuse lahendamise alal õnnestub viimaks koadjuutor Kettleril koguda Trikateni ümbrusse kaunis rohkearvuline vägi, mille suurus olnud ühe teate järele koguni 7000 palgasõdurit, 2000 ratsanikku ja 10 000 talupoega. Septembri lõpul tungib ta Valga kaudu Tartu piiskopkonda ning vallutab seal 12. oktoobrini 3 kindlustist ja võtab vange kui ka sõjasaaki. Ainult Rõngu lossis Valgamaa piiri ligidal panevad venelased ligi kuu aega vastu. Üldiselt jääb aga vastupealetungi siht — Tartu tagasivõitmine — Kettleril saavutamata ja ta laseb väe novembri keskpaiku talvekorterisse. Osa palgasõdureid paigutatakse venelaste okupeeritud Tartu piiskopkonna piiri ligidale lossidesse — Helmesse, Härgmäele, Trikateni jne. Rõngu loss aga põletatakse täielikult ja satub uuesti venelaste kätte, kes ka vahepeal ei olnud jätnud rahule Valgamaad, vangistades oma kiireil röövretkil Valga ümbrusse Riia kodanikke, kes olid teel Rõngu alla ordulaagrisse.

Hoopis julgemaks läksid aga maad mööda ümberhulkuvad vene röövsalgad, peamiselt ratsanikud, pärast orduväe laialiminekut, olgugi et uue — 1559. aasta — alul nende peajõud olid sihitud Lõuna-Liivimaa, eeskätt peapiiskopkonna vastu, mis nüüd sama saatuse osaliseks sai kui aasta varemni Tartu piiskopkond. Smilteni lossi ühes osa seesolijatega mahapõletamise järele tungisid venelased ka Helmesse. Nende halastamatu laastamistöö oli kaitseta talupoegadele seda väljakannatamatum, et 1558./59. a. talv oli vastandina eelmisele väga külm. Alles siis võisid ellujäänud talupojad jälle vähe julgemini hinge tõmata ja oma rüüstatud ning põletatud majapidamiste kohendamisele asuda, kui tsaar Moskvas oli lubanud Liivimaale vaherahu, mis pidi kestma 1. maist 1. novembrini.

Kui vaherahu ajal selgus, et tsaar ei mõtlegi loobuda edaspidisest Liivimaa vallutusest, osutus ordule kasulikumaks murda vaherahu ja asuda juba augustikuul uue vastusõjakäigu korraldamisele. Kogumis- ning lähtekohaks määratakse endiselt Trikateni ümbrus, mille ligidal Koiva ääres peale muude paremuste leidsid laialdased heinamaad, mis tunduvalt hõlbustasid suuremaarvulise ratsaväe ülalpidamist. Ka seekord kogunes septembri lõpuks Koiva äärde pea

üle kogu maa kaunis suur vägi, mis jõuab 14. oktoobriks venelaste okupeeritud alale Sangastes. Tartu tagasivõitmise kõrval oli retke eesmärgiks veel karistada Tartu piiskopkonna talupoegi, kes koos venelastega olid toime pannud rööv- ning laastamiskäike ordualadele ja seal palju kahju teinud. Talupojad vabandasid end ordu karistussalkade ees venelaste survega, ja kui aasta veerul ordu sõjakäik oli häbistavalt lõppenud, jätkasid Tartu piiskopkonna talupojad venelaste kaitsel ning hässitüsil endise tigiduse ja hooga oma röövretki üle Väike-Emajõe suguvendade ja ordu vastu. Praegukirjel datud sõjakäigu ajaks oli viimaks valmis saanud ka uus ordu poolt ehitatud sild üle Väike-Emajõe Pikasillal ja seda kasutas Harju-Viru rüütelkonna väesalk, mis koosnes 300 hästivarustatud ratsanikust, et ühineda orduväega Nõo kiriku juures laagris ja sinna Tarvastu lossist kaasa viia kahurid.

Jõuab kätte ordule sõjaliselt saatuslik 1560. aasta. Viimase nurjunud sõjakäigu tagajärjel on meeoleolu Liivimaa ordu ja venelaste poolt vallutamata osas äärmiselt rõhutatud ja maa seisund päris meelegeitlik, mida omalt poolt süvendavad venelaste uued hoobid, nagu tähtsa Marienburi vallutamine juba veebruari alul ja lugematud, pea alalised ning vahetpidamatud röövkäigud. Seisund Valgamaal on vaenutegevuse intensiivsusest väga sarnane verise 1211. aastaga. Venelased ei lepi mitte ainult ordule kuuluva maakonna lääneosa laastamisega, vaid tungivad Helme, Härgmäe ja Trikateni lossist mööda veel enam lääne poole — Viljandi ümbrusse, Karksi ja Ruhja aladele. Enesest mõista võtsid röövimisest ja laastamisest jõudu mööda osa ka Tartu piiskopkonna talupojad, nagu eespool öeldud.

Liivimaa vastupanu nõrgestasid peale kuulmatu majandusliku kitsikuse veel lahkkelid ja tülid maa kõrgemate võimude vahel. Neist puudutas otseselt praegust Valgamaad tüli vahepeal ordumeistriks tõusnud Kettleri ja endise, vana ordumeistri Fürstenbergi vahel viimasele ordu juhtimiselt tagandamisel eluaegseks kasutamiseks lubatud maade pärast. Ajuti kaunis äge ja meeli ärevil hoidev tüli lõppes siiski kevadel nii, et vana ordumeister sai enesele seni üleandmata Pärnu asemele Viljandi ja Helme lossi ühes vastavate aladega, vabastas selle eest ordu seisused temale antud ustavusvandest ja andis üle ordumeistri pitsatid.

Nüüdsest peale oli niiviisi Valgamaa lääneosa kaitse ida pool Väike-Emajõe asuvate venelaste ja nende käsutuses olevate talupoegade vastu jäetud eeskätt vana ordumeistri hoolde. Fürstenberg püüab seda ülesannet täita kõige parema arusaamise ja andumusega,

viibides seisukorra nõudel vaheldumisi Viljandis, Tarvastus ja Helmes. Kus häda suurim, sinna ta ilmub. Kord talve poole laseb ta Võrtsjärvel koguni jääd purustada, et takistada venelasi kahuritega üle tulemast. Aprilli alul, kui veed avanesid, laskis ta eelmisel sügisel nii suure vaevaga valmis saanud Pikasilla Väike-Emajõe hävitada, et võtta venelastelt kerge ülepääsu võimalus. Ühtlasi saadab ta jõugu Viljandi ja Tarvastu talupoegi üle jõe ja laseb neil Tartu piiskopkonnas kahes suures külas kõik inimesed, noored ja vanad, tappa ja siis külad kogu varandusega maha põletada, et sellega hoiatada venelaste võimu all olevaid talupoegi uute vaenutegude eest.

Ei möödu aga kuudki, kui venelased ühe purustatud silla asemele ehitavad Väike-Emajõe omalt poolt kaks uut, ühe neist nähtavasti Pikasilda või praeguse Roobe parve kohale, teise arvatavasti Tellistesse. Viimane sild avas venelastele kõige otsema tee Valka ja sealt edasi Härgmäele, millises suunas nad teotsesid kõige sagedamini ja kus nende tegevus ligemas tulevikus aina kasvas. Ka esimese silla kaudu Roobe parvel pääsis läbi Helme kihelkonna lõunaosa umbes sama kergesti arvatavasti Hummuli ja Pedeli metsa läbivat endist sõjateed mööda (millest eespool juba juttu olnud) Härgmäele, ja ligikaudu samast kohast pidi üle Väike-Emajõe tulema igivana venelaste sõjatee Otepäält Ugandis Sakalasse ja sealt minema edasi Läti- maale. Oleks üks venelaste sild Pikasillal asunud, siis oleks täpsust armastav ja kohta hästi tundev Renner seda oma kroonikas arvatavasti ka maininud.

Jäägu sildade asupaigaga kuidas ta oli, aga Helme ja Härgmäe ümbrus saab järjest tugevamini vaenlase röövsalkadelt vintsutada. 6. mail näiteks ilmub ootamata 25-meheline venelaste salk üle Väike-Emajõe Helmesse, lööb lossi ligidal põllul otse lossist pealt vaatavate sakslaste silmade all hulga kündvaid talupoegi surnuks, raiub nad tükkideks ja ajab lahkudes enesega hulga härgi ja teisi kariloomi kaasa. Säärased teod venelaste poolt Helmes ja Härgmäel, sagedasti ühendatud veel põletamisega, aina tihenevad edaspidi ja kaitsetegevusest nende vastu võtavad kohalikkude ordulosside meeskondade kõrval osa ka talupojad ja osalt isegi viimaste naised, nagu näitab Renneri poolt jutustatud episood Härgmäelt 29. juunil, kus rüütli- tega kaasas oli üks „mittesaksa“ (s. t. eesti või läti) tüdruk, kes kättemaksuks oma ema vägivaldse surma eest kõik kokkupõrkel haavatuina mahajäänud venelased surnuks materdas.

Juulis viimaks hakkab suur vene vägi, mida oli maikuust alates koondatud Tartu alale, liikuma oma uue vallutusobjekti, Vana-Liivi-

maa tugevaima ordulossi Viljandi suunas. Peaväele jäetakse otse-
seim tee põhja poolt Võrtsjärve, kuna kahurid toimetatakse kohale
osalt veeteed mööda. Kõige enne saadetakse aga teele vürst Barbatin
12 000-lise väega, et katkestada Viljandi ühendus merega, sest vene
väejuhatuse kõrvu oli ulatunud kuuldus vana ordumeistri Fürsten-
bergi kavatsusest oma raskekahureid ja väärtasju enne piiramist
Haapsallu saata. Barbatini väerühma tee viis sihile lõuna poolt —
Valga, Härgmäe, Karksi ja Helme kaudu ja läbis Härgmäe ümbruses
eespoolkirjeldatud tähtsa loodusliku kaitsejoone, mille taga ordu
väljavägi sõjakäikude vaheaegadel seni kogu aeg oli varjul olnud
ja kust oli alustanud uusi vastupealetunge.

Ka käesoleva 1560. aasta suve lõpu poole kavatses ordumeister
Kettler ette võtta sõjakäiku, seekord koos liitlaste poolakatega. Osa
orduvägesid, peamiselt Kuramaalt pärit, asus juba juuli teisel poolel
maamarssal Philipp Schall von Bell'i juhatusel sõjakäikude harilikus
lähtekohas Trikatenis. Poolakate viibimise tõttu pidi aga orduvägi
piirduma ainult kitsamate kaitseülesannetega ja püüdma piiri panna
venelaste röövretkile. Kuuldes venelaste suurenevast tegevusest
Härgmäe ümbruses, tuli maamarssal 1. augustil umbes 500 ratsani-
kuga sinna. Hoolimata maakuulajate teatest, et nad Emajõe ääres
300—500-mehelist väesalka ja eemal veel palju teisi vaenlase väe-
salku näinud, ja aimamata, et tal siin tegemist tugeva 12 000-lise
Barbatini väerühmaga, otsustab maamarssal 2. augustil venelastele
kallale tungida. See sünnib lõuna ajal, kui venelased olid parajasti
oma laagris puhkamas. Nende eelpostid lüüakse alul tõesti taganema,
kuid siis piiravad vene ratsanikud, kellel kaasas head ümbruskonda
tundvad juhid, orduväe täiesti sisse. Ainult väheseil peapiiskop-
konna sõdureil, kes tagapool asusid, õnnestub põgeneda. Teised kõik
kas langevad ägedas võitlusemõllus või võetakse vangi. Viimaste
hulgas oli ka hulljulge maamarssal Philipp Schall von Bell. Üldse
tõusis langenute ja vangide arv Liivimaa poolel üle 250 inimese,
nende hulgas palju ordu kõrgemaid väepealikuid ning käsknikke.
See võitlus, milles ordu kaotas oma sõjaliselt tublimad, aktiivsemad
ja algatusvõimelisemad juhid, jäigi orduväe viimseks väljalahinguks,
olgu et arvuline kaotus ei olnud enesest kuigi suur.

Renneri teatel peetud praegukirjeldatud lahing Härgmäe lossist
2 penikoormat eemal Wolter von Plettenbergi mõisa ligidal. Sellal
kuulus nimetatud omanikule Härgmäe ümbruskonnast Hoomuli mõis,
mis asub Ohne jõe kaldal Eesti-Läti piiri lähedal. Praegu on mõis
küll Läti päralt, kuuludes Härgmäe kihelkonda. Kuid orduajal oli

ta veel Helme kihelkonnas. Koha järele oleks niiviisi õigem ning loogilisem seni üldiselt Härgmäe järele nimetatud ordu lõpplahingut kutsuda Hoomuli lahinguks, kuna meie ei nimeta ka hiljemini, Põhja sõja ajal Valgamaal Hummuli mõisa juures peetud võitlust mitte Helme, vaid Hummuli lahinguks.

Ka venelaste kaotused Hoomuli lahingus olnud võrdlemisi suured. Renneri teatel viinud nad 14 vankritäit oma langenute laipu Anrepi mõisa ja põletanud need seal tuhaks. Arvatavasti sündis see Koorkülas, mis oli Anrepi sugukonna mõisadest sellal lahinguplatsile kõige ligemal. Kuid üldiselt ei tähendanud venelaste kaotused Hoomuli juures neile õieti midagi. Neile oli nüüd tee Viljandisse ka lõuna poolt lahti ja selle tugeva kindluse langemine ei lasknud end kuigi kaua oodata. Viljandile aga järgnesid Valgamaa naabrusest veel Tarvastu ja Ruhja loss, mis mõlemad avasid võitluseta oma väravad võidukaile venelasile. Ainult Helme loss jäi nagu mingi ime kombel püsima, piiratuna pea ümberringi vaenlase poolt okupeeritud alast ja lossidest.

Pole ime, et seal asuvad palgasõdurid, kelledele ordu nüüd veel vähem suutis palka välja maksta kui enne, hakkavad teotsema täiesti omapead, võttes saamata jäänud palga tasuks kaitsetuult talupojelt vägivaldselt viimse varanatukese hinge tagant. Meeleheites kutsuvad talupojad venelasi appi. Kutsutud saabuvadki 20. oktoobril Helmesse ja piiravad lossi ümber, ei suuda aga seda kohe vallutada. Et kaotused on kaunis suured — Renner'i teatel kuni 200 meest — ja venelastel tugeva, kuid siiski võrdlemisi kõrvalise tähtsusega koha pikemaajaliseks piiramiseks puuduvad huvi ja tarvilikud ettevalmistused, siis lahkuvad nad, oma kergel käel alatud üritust lõpule viimata. Ja nii jääbki Helme loss, üle elades mitmeid võimude ning valitsete vahetusi ja asudes kogu aeg venelaste okupeeritud ala ligiduses kuni nende lõpliku väljatõrjumiseni 1582, päris venelaste kätte sattumata. Enesest mõista ei lasknud nad mööda juhust, et tulla vahepeal uuesti oma nõuetega. Nii kirjutas Viljandi vene komandant Adašev veel 1560. a. 7. detsembril Helme ja Karksi lossi pealikuile, et ta ei taha rahu pidada ja eriti keelab rõhuda talupoegi, kelledele tsaar olevat andnud vabaduskirju ja nad oma erilise kaitse alla võtnud. Tsaar ei mõtlevatki loobuda oma õigustatud pärandusest Liivimaal.

Arvatavasti oli selleks ajaks, kui Adaševi ähvarduskiri pärale jõudis, Helme ühes teiste ümbruskonnas asuvate venelaste poolt seni vallutamata lossidega juba üle läinud uute isandate — poolakate — kätte. Poola oli juba eelmise (s. t. 1559.) a. 30. augustil ordumeister

Kettleriga sõlmitud lepingu alusel võtnud ordu oma kaitse alla ja viimasel ei jäänud nüüd muud üle, kui anda ka põhjapoolsed lossid venelaste poolt vallutatud ala piiril poolakate kätte, sest Hoomuli lahing oli ordu väljaväe täiesti võitlusvõimetuks teinud ja seni losside kaitsemeeskondi moodustanud palgasõdurid pidi ordu äärmisel rahapuudusel vallandama. Novembris viimaks määrati kindlaks poola kaitsemeeskondade — presiidiade — suurus ordult seekord ülevõetavates lossides ja saadeti kohale. Helmesse ja Härgmäele paigutati esiotsa kumbagi 100 meest, kuid see arv näib pea suurenevat esimeses kohas 150 ja teises 200 mehe peale, kuna naaberlossi — Karksi — presiidia tõusis 300 meheni. Üleantud losside senised kaitsjad — palgasõdurid —, kelledele ordu palga maksmata jättis ja keda ta süüdistas vägivallategudes, pidid väikeste salkadena kiires korras maalt lahkuma. Nii hale oli orduvalitsuse tegelik lõpp Valgamaa lääneosas ja ta naabruses 1560. a. lõpul. Vormiliselt läks Valgamaa lääneosa ühes muu Liivimaaga Poola alla aga aasta hiljemini, nimelt 28. nov. 1561 Vilnos tehtud allaandmislepingu järele.

Üldiselt valitses 1560./61. a. talvel venelaste sõjategevuses seisak, mille nähtavasti põhjustas Venemaal valitsev kange nälg. See ulatus otsaga ka laastatud Liivimaale. Renneri teatel olnud näljahäda eriti suur Valgamaa lõuna- ja edelapiiril Trikateni ümbruses (kus üks talupoeg nälja tõttu isegi oma lapse söönud). See maakoht oli sõja all kõige enam kannatanud.

Järgneva (1561.) aasta suvel ilmus suurem Poola väljavägi Troki vojevooda Nicolaus Radziwił'i juhatusel Liivimaale. Juuli lõpuks jõudis see Valgamaale ja asus laagrisse eelmisel aastal vaenutegevuse tallermaana nii tuttavaks saanud Härgmäe ümbrusse, ette võttes sealt augustis mõningaid röövretki venelaste okupeeritud Tartu alale. 1. septembril vallutasid poolakad piiramise järele Tarvastu lossi Valgamaa põhjapiiri ligiduses. Olid aga sunnitud seda pea jälle tagasi andma venelastele, kes ta nüüd põhjalikult hävitasid.

Ehk küll Valgamaa jäi endiselt poolitatuks vaenujalal seisva Poola ja Vene vahel, ei ulatunud sõjategevus lähemal aastail enam senisel määral siia, vaid arenes Liivimaast eemal. Siiski toimus ka siin tähelepanuväärilisi poliitilisi muudatusi. Juba 1562. a. andis Poola kuningas Sigismund August Helme ühes teiste tema käes olevate naaberlossidega Rootsi kuninga Eerik XIV vennale Soome härtzogile Johanile, pärastisele Rootsi kuningale Johan III-ndale, kes abiellus Sigismundi õe Katariinaga, saades kaasavara ja laenatud summade tagatisena pandiks 7 lossi Liivimaalt. Kui kuningas Eerik

järgmisel aastal oli lasknud vangistada oma venna härtsog Johani sõnakuulmatuse, tema plaanidele vastukäiva abielu ja teotsemise pärast, siis pidas härtsogi pandilosside ülempealik oma isanda saatust lõplikult otsustatuks ja kasutas soodsat juhtumit, et luua enesele midagi väikese riigikese taolist. Ta nimetas end krahv Artzt'iks, ehkki põlvnes ainult selle sugukonna külisliinist. Ta lubas tema ülemvalitsemisel olevad pandilossid üle anda naabruse vallutanud venelasile, jättes enesele pärandatava valdusena ainult Helme. Vene asehaldur Tartus võttiski krahv Artzti pakkumise ja tingimused vastu, ja ei puudunud enam palju, et Helmest oleks saanud mõneks ajaks Vene ülemvõimu ning kaitse all seisev väike vürstiriik. Venelaste lähedalolekust hoolimata nurjus see plaan siiski. Saksa soost garnison ei löönud krahvi nõusse, vaid vangistas oma ülema ja andis ta üle Poola kubernerile — administraatorile — Liivimaal, endisele ordumeistrile Kettlerile. Kettler laskis krahv Artzti otse jõulu paigu Riias hukata kõige piinarikkamal ja jõledamal kombel. Enamik härtsog Johani pandilosse ühes Helmega läks tagasi Poola kätte.

Kuid veel enne kui härtsog Johan oli vangistatud, asusid rootslased kuningas Eeriku käsul ta pandilosside vallutamisele, võttes 7. augustil 1563 Helme läänenaabri Karksi lossi, mis jäi rootslaste kätte kuni 1573. aastani, ja asetas praeguse Valgamaa seniks kolme riigi piirile. Neist sõlmisid küll Rootsi ja Vene 1563. a. lõpul Tartus omavahel 7-aastase vaherahu, mille järele Karksi, Pärnu ja Paide jäid Rootsile, muu Liivimaa tunnustati aga tsaari pärandatavaks omanduseks ja piirijamine määrati järgmiseks suveks. Vene ja Poola ja Poola ja Rootsi vahel kestis aga sõjaseisund edasi.

Osade vahetuse tõi vangist vabastatud härtsog Johani revolutsiooniline troonileastumine Rootsis 1568. a., mille järele Rootsi suhted Venega teravaks läksid ja viimaks arenesid sõjani, samal ajal kui Poola ja Vene vahel valitses mitmeaastane sõjariistaderahu ja Poola ka Rootsiga rahujalale asus. Karksi vallutuse tagajärjel 1573 laienes venelaste võimuala ka Helmest lääne pool, nii et seda viimast poolakate valdusel olevat Valgamaa osa piirasid nüüd juba 3 küljest (idast, põhjast ja läänest) venelased. Ainult edelas oli ta veel ühenduses muu Poola alaga Liivimaal. Võimatusse seisundisse tõi pöörded venelaste uus suurem sõjakäik Liivimaale 1575. a. Kui juulikuus Pärnu oli langenud nende kätte, siis alistusid selle sündmuse mõjul Helme, Härgmäe, Ruhja ja Pürkeln vabatahtlikult Ivan Julma käsilasena end Liivimaa kuningaks kuulutanud Taani kuninga vennale, Holsteini härtsogile Magnusele, kellele venelased juba varemni olid

üle andnud Karksi ja kes oli juba aasta alul alistunud losside ümb-
ruskonna venelaste abiga kõige põhjalikumalt laastanud ning põle-
tanud ja sealt palju elanikke vangidena Venemaale kaasa viinud.

Venelaste aktiivsus sedapuhku jätkus ja 1577 tegid nad uuesti
äärmissi pingutusi Liivimaa lõplikuks vallutamiseks. Oma eesmärgi
lootsid nad saavutada kahe tugeva hoobiga. Esimene löök, mille nad
andsid aasta alul, oli sihitud maa põhjaosa viimase rootslaste võim-
uses oleva kindluse — Tallinna vastu. Teine löök aga, mis oli juhi-
tud maa lõunaosa pihta, tõi siia uued venelaste ja tatarlaste väehul-
gad ja nende läbimarssimine puudutas ka paljukannatanud Valga-
maad. Ivan Julmal, kes isiklikult juhatas oma väge sel sõjakäigul,
läkski korda vallutada hulga Lõuna-Liivimaa kindlustatud kohti, mille
järele venelastele oma väravad võitluseta avasid ka Valgamaa piiri
läheduses asuvad kantsid: Trikaten, Smilten ja Volmar, kust nüüd
poolakad lahkusid, kuna sakslased vangistati. Siiski pidi tsaar ka
seekord sügisel oma kavatsust lõpule viimata maalt lahkuma ühes
oma väe suurema osaga, sest nälg tegi ta sõjaväe hulgas säärast laas-
tamistööd, et koguni kahurid pidi Valga ligidale teele seniks maha
jäetama, kuni tuli Venemaalt uusi, värskeid sõdureid järele. Tsaari
kodutee läks seekord Volmari, Valga ja Tartu kaudu.

Järgmisel aastal liitusid Poola ja Rootsi, et venelasi ühise jõuga
Liivimaalt välja tõrjuda. Tagajärjeks oli, et Rootsi andekas väe-
pealik Pontus de la Gardie ja Poola kuningas Stephan Bathory osa-
vate löökidega sundisidki viimaks tsaari järeleandmisele.

Poola ja Vene vahel sõlmiti 15. jaan. 1582. a. nõndanimetatud
Zapolje rahuleping, milles tsaar loovutas kogu endise Liivimaa Poo-
lale. Tegelikult sai Poola enesele küll ainult maa keskosa, mida sel-
lal nimetati Üleväina-Liivimaaks ja hiljemini lihtsalt Liivimaaks,
kuna põhjaosa Eestimaa nimetuse all jäi Rootsile. Nüüd vabanes
venelaste okupatsioonist ka Üleväina-Liivimaa põhjaosa ühes Pärnu,
Viljandi, Tartu ja teiste vähemate kantsidega. Valgamaa idaosas,
mis oli kuulunud endisesse Tartu piiskopkonda, oli venelaste võim
kestnud vahet pidamata ligi veerand sajandit (1558—1582). See-
pärast on tarvilik, enne kui asuda Valgamaa siseolude valgustamisele
poola ajal, vähe peatuda venelaste tegevusel nimetatud ajavahemikus,
mille kestel oli võimaldatud Valgamaa idapoollele võrdlemisi rahulik
areng ja üleschitav töö.

Kõigepealt on mainimisväärt venelaste misjoni-üritused, mis
taotlesid vene usu levitamist allaheidetud elanikkonna keskel. On
teada, et venelased panid vallutatud Tartus koguni oma piiskopi ame-

tisse ja ei viivitanud ka kirikute ehitamisega. Nende okupatsiooni-ala lõunaosas, kuhu kuulus ka Valgamaa idapool, tegi misjonitööd Petseri klooster, mida sellal juhatas tark, kaugelenägelik ning väga energiline abt Kornelius. Korneliuse algatusel eestlaste maale ehitatud vene kirikuist, niipalju kui neist teada, asus üks Harglas (sellal Karula) Suure Ahero järve loodekaldal praeguse Ahero talu maal, kus uuemal ajal leitud kiriku alusmüürid, kivist põrandaplaate, sillutiskive, kirikulühtrite harusid ja kreeka-katoliku usu rist. Kahjuks on kõik lahtiselt leitud asjad hiljemini jälle kaduma läinud. Mil määral uus usk eestlaste hulgas tõelist poolehoidu leidis, on andmete puudusel võimatu öelda. Poola aja ja katoliku vastureformatsiooni saabudes häabusid vene kirikud ja kadus idast toodud usk.

On teateid, et venelaste okupatsiooni ajal siia (s. t. Liivimaale) valgus mõnevõrra ka vene rahvuslikku elementi. Eriti Tartu linna elanikkond koostus lõpu poole pea täiesti venelastest. Kui palju venelasi asus aga maale, eeskätt Valgamaale, kus üldse veel puudus linn-asustus, on seniste allikate põhjal ja eriuurimuste puudusel võimatu kindlaks määrata. Siiski võib oletada, et päris ilma venelasteta ei jäänud Valgamaagi, kust nad aga hiljemini kas ühes vene vägedega lahkusid või jälle eestlaste hulka sulasid. Igatahes mõningate säilinud nimede algupära ja kohaliku tumeda rahvatraditsiooni najal peab kalduma viimase võimaluse poole. Ka võib arvata, et endine parim ning suurim piiskopimõis Sangaste ühes Kärkna kloostri valdustega Tellistes, Laatres ja Unikülas läks venelaste kätte, samuti omanikkudeta jäänud eramõisad, mida küll venelased läänistasid ka tsaari teenistusse astunud Liivimaa sakslastele. Venelasi võis siia asumisele meelitada veel Võrtsjärve ja Emajõe rannik, kus nad võisid elatuda nende rahvuslikule iseloomule nii sobivast tööst — kalapüügist. Üldiselt peame aga ikka meeles pidama, et venelaste okupatsioon Ida-Eestis, eriti endises Tartu piiskopkonnas, on üksikasjalisemale ajaloouurimisele veel täiesti söötis ala, kus hiljemini kõik senised oletused võivad osutada täpsamate andmete valgusel põhjendamatuks.

Valgamaa administratiivne jaotus, valdussuhted, tulundus- ja siseolud poola ajal.

Zapolje rahuni olid poolakad ainult osaliselt Valgamaa perekonrad ja sedagi vaid ajuti, sest vahepeal oli maakonna läänepool — Helme ja Härgmäe ümbrus —, nagu eespool kuulsime, lühikest aega Soome härtsogi Johani, siis tema pandilosside valitseja krahv de

Artzti ja lõpuks härtsog Magnuse päralt, kes suri alles 18. märtsil 1583, mille järele ta lossidesse määrati uued pealikud, kes vandusid truudust Poola kuningale. Seepärast võimaldus poolakail alles rahu tulekul ja Magnuse surma järele, mis andis nende kätte kogu praeguse maakonna, asuda kohapealsete olude korraldamisele ning oma määruste, korralduste ja kavade järjekindlale teostamisele.

Kõigepealt on mainimisväär, et endiselt jäi püsima keskajast päritud jaotus, mille järele praegune Valgamaa koostus kahest pooldest, millede piiriks Väike-Emajõgi Võrtsjärvest Tellisteni, siis edasi Pedeli jõgi kuni Valgani. Sellise administratiivse jaotuse põhjuseks oli eeskätt asjaolu, et ordualad, mis asusid lääne pool Väike-Emajõe, läksid Poola valdusse 1561. a. alistumislepingu ja Sigismund II Augusti privileegi alusel, mis sidusid uue valitsuse käed ja pidid talle olema juhtnöörideks. Endine Tartu piiskopkond, kuhu kuulus Valgamaa idapool ja mille venelased olid okupeerinud enne Liivimaa alistumist Poolale, läks poolakaile aga alles Zapolje rahulepingu järele, ja seda pidasid nad nüüd vallutatud maaks, kus nende vaba talitamisõigust ei piiranud mingisugune erileping ega privileeg. Seega ei olnud poolakail ajaloolistel põhjustel kõige vähematki huvi kogu praegust Valgamaad ühendada ühte administratiivsesse piirkonda, vaid just vastuoksa hoida mõlemad õiguslikult erikäsitust nõudvad pooled lahus.

Üleväina-Liivimaa kõrgemaks võimuks poola ajal oli kuninga poolt nimetatav ja Riias asuv administraator ehk asehaldur. Terve maa, venelastest hiljuti vabanenud põhjaosa ja endine Tartu piiskopkond juurde arvatud, jagati 4. dets. 1582. a. kuningas Stephan Bathory poolt *Constitutiones Livoniae* nime all antud uue põhikorraseaduse järele 3 presidentkonda ehk presidiaati (*praesidiatus*), kuna enne poolakate valduses olnud maa lõunaosa oli jagunenud 4 kreisi. Valgamaa idapool — endine piiskopiala — läks loomulikult Tartu presidentkonda. Maakonna läänepool — endine ordumaa —, mis varemini nähtavasti oli kuulunud Võnnu kreisi, jäi nüüd aga Pärnu presidentkonda.

Ka presidentkonna ülema — presidendi (*praeses*) — määras kuningas; tal oli oma ringkonnas kõrgem sõjaline, kodanlik kui ka politseiline ja täidesaatev võim. Kuid kohtuvõimu omas ta ainult tähtsusetuis piasjasjus, millede väärtus ei ületanud 50 riia marka ja mis ei nõudnud vormilist protsessi, vaid lahendati vahekohtu teel. Kõik teised — tüli- kui ka süüteoised — asjad allusid aga maakohtule (*iudicium terrestre*), milliseid oli iga presidentkonna jaoks üks.

Edastus- ehk apellatsiooninstantantsina oli ette nähtud igal sügisel ja kevadel Vönnus kokkuastuv kohtumaapäev ehk kohtukonvent (*conventus publicus iudicialis*), mis aga jäi ellu viimata. Kohtumaapäeva ei tohi ära vahetada päris- ehk üldmaapäevaga (*conventus generalis*), mis kutsuti kokku kuninga käsul tähtsamate üldiste küsimuste arutamiseks (*pro necessitate publica*). Talupoegadel puudus, nagu keskajalgi, maapäevadel esindus. Presidentkonnad jagunesid omakorda vähematesse ringkondadesse — staarostkondadesse (*capitaneatus*), millede eesotsas seisid kuninga määratud, kuid presidendi järelevalve all olevad staarostad (*capitanei*), kes asusid harilikult lossides või linnades, kuid kes omale ülalpidamist said staarostkonna mõisadest. Kõiki staarostkondi oli kokku 26. Millistest ja mitmest staarostkonnast koosnes praegune Valgamaa, selle kohta pole vastavate eriuurimuste puudusel võimalik saada ülevaadet.

1582. a. määrustele järgnesid pea uued. Nii andis Stephan Bathory järglane Sigismund III esiti 1589. a. uue korralduse, mis tuntud „*Ordinatio Livoniae I*“ nime all ja siis 1598. a. „*Ordinatio Livoniae II*“. Sama kuningas saatis ka erilise komisjoni, kes pidi Liivimaal korraldama kohalikke asju ja hoolitsema antud määruste täitmise eest. Kõik see tõi küll teatud muudatusi maa valitsemisviisi, õiguslikku korda ja kohtupidamisse, kuid administratiivne jaotus näib püsivat endine, ehk küll „*Ordinatio Livoniae II*“ nimetas presidendid ümber vojevoodadeks (*palatini*) ja nende ringkonnad vojevoodkondadeks (*palatinatus*). Iga vojevooda sai omale abiks kastellaani, kellele allus ratseteenistus ja kes võttis osa ka Poola riigipäevadest.

Poola-aegsed valdussuhted ja agraarolud pole meie ajalookirjanduses seni leidnud pea mingisugust valgustust. Avaldatud allikandmed on puudulikud ning katkendilised. Raske on nende põhjal saada üldjoonelist pilti, kuid mõnevõrra kohalikku ainekust leidub ka Valgamaa kohta.

Püüame kõigepealt jälgida, kuidas olid jaotatud mõisad ja külad riigi ja eraisikute, peamiselt aadlisugukondade ja nende üksikute liikmete vahel. Endised ordu- ja piiskopi, samuti endise, sõja ajal hääbunud Kärkna kloostri maad Sangaste kihelkonnas läksid enesest mõista riigi kätte, kes neist jättiski osa oma kasutada, asutades endiste sõjas lammutatud mõisade asemele uued nõndanimeetatud kuninglikud „folwark'id“ (mõisad), nõudes alluvate külade talupoegadelt tegu ning võttes neilt makse ja andameid, milliste määrade ja liikidega tutvume edaspidi. Osa oma maad andis riik aga

erakätesse kas tasuna ülesnäidatud riiklikkude teenete eest või mõnel muul kaalutlusel, osa ka lihtsalt palga arvel ametnikkudele, nagu Helme ja arvatavasti ka Härgmäe staarostale. Osa maad jäi aga, nagu see varemingi olnud, aadlisugukondadele, kelledele nende endised mõisad suuremalt osalt taastati (restitueeriti).

Kuninglikud mõisad ning külad ja nähtavasti ka kuninga poolt mitmesugustel tingimustel väljaantud endised riigimaad kogu Liivimaal koondati kolme nõndanimetatud ökonoomiasse ehk tulunduskonda. Tulunduskonnad jagunesid vähemaise ringkonnisse, millede keskkohdadeks olid harilikult endised lossid või sõjas paremini säilinud kirikud. Nii näiteks kuulus Sangaste 1582 Tartu tulunduskonda, olles ühendatud Karulaga omaette alaringkonnaks, sest viimatinimetatud kirik oli võrdlemisi terveks jäänud, Sangaste oma aga täiesti hävitatud.

Säärase tulundusliku jaotuse ja maakorralduse läbiviimiseks võeti Poola valitsuse poolt koha peal ette nõndanimetatud maade revisjone. Neid toimetasid selleks eriti valitud kuninglikud komisarid, kellede ülesandeiks oli kirja panna (inventariseerida) kogu maaomandus, maakasutus ja sellel lasuvad ja riiki huvitavad maksud, koormised ning andamid. See kõik sündis eeskätt tulude hankimiseks riigile, milleks oli peamiselt tarvis silmas pidada piiritõmbamist era- ja riigivalduse ning tulude vahel, samuti selgitada muiste kirikuile ja kloostreile kuulunud maid, et võimalik oleks neid riigile võtta või kirikuile tagasi anda. Selliseid tulundusolude ja maakorraldusrevisjone oli üldse 2: esimene 1582. a., jätk 1590. a., teine 1599. a. Kahjuks on seni avaldatud või uurimisele kättesaadavaks tehtud ainult osa Valgamaa kohta käivaid revisjoniandmeid, nimelt 1582. a. revisjon Tartu staarostkonnas ja 1599. a. revisjon Helmes.

Balti-saksa ajalookirjandus on Poola valitsust rängasti süüdistanud muu seas ka mõisade äravõtmises endistelt saksa soost aadlikudelt ja nende vägivaldses asendamises poolakatega. See pidi sündima eespoolkirjeldatud revisjonide kaudu. Tegelikult vististi avaneb täpsamale uurimisele küll hoopis teine pilt. Vähemalt praeguselt Valgamaalt on seni teada ainult 1 juhtum, kus saksa aadlik kaotas niiviisi oma mõisa. Nimelt võttis Poola valitsus v. Zoege sugukonnalt Soontaga mõisa, sest ta oli ilmsesti riigivaenlaste — rootslaste pooldaja. Üldiselt aga anti Valgamaal pikapeale kõik mõisad endisile valdajaile tagasi, kui nad olid suutnud tõendada oma õigused, ja ainult ajutiselt olid poolakate käes järgmised mõisad: Kuigatsi (oli ajuti jesuiitide ja poolaka Malissowsky käes, vahepeal

restitueeriti Dumpian'ile), Puka (oli korduvalt poolakate valduses), Buchholtzhof (hiljemini hääbunud ja ala liidetud Sangastega), anti Czarnofsky'le, Laanemetsa sai Swendszitsky (kelle nime mõis sellal kandiski). Mõisa endine omanik Johann Anrep sai kaotatud mõisa eest vastutasuks Roobe mõisa.

Kui mõnel puhul poola soost mõisnikkude arv näib olevat üllatavalt suur, nagu Helmes 1613. a. kirikuvisitatsiooni ajal, siis on selles vististi enim süüdi küll erakordsed sõjaolud, mille tõttu ka mõisad jäid peremeesteta, sest tõesti öeldakse 1613. a. Helmes palju mõisu tühjalt seisvat. Oli otse tungiv riiklik vajadus varustada neid uute pidajatega. Et Poola valitsus seejuures ei ajanud teadlikku ning sihikindlat mõisnikkonna poolastamise politikat, näitavad varajasemad juhtumid, kus paistab, et poolakaid ei eelistatud kuidagi viisi sakslastele. Nii on Poola kuningad nende käsutusse läinud endisi ordu-, piiskopi- ja kloostrimaid andnud mõlemaile — poolakaile kui ka sakslasile. Samuti talitasid nad vähemalt esiotsa ka ametnikkude määramisel.

Otsustades nimede järele, mis osalt väga tuntud, said Valgemaal Poola kuningailt mõisu, külasid ja ameteid enamuses sakslased. Juba 1562. a. lubati Justus Fürstenberg'ile, kes Helmest üle viidi lossipealikuks Võndu, omal valikul 80 peret (talud) Helme või Ruhja piirkonnast. Umbes samal ajal määrati Johannes a (von) Stein Härgmäe lossipealikuks, saades omale Ruhja piirkonnast 50 peret, Heinrich Stryck'ile anti lisaks peredele, keda ta omas Võnnus, veel 35 peret Helmest, ja vennastele von (ab) Hugenpot'idele siitsamast 60 peret. Heinrich Stryck'i valdusest kujunes Riidaja mõis ja vald, ja see mõis jäi sama sugukonna kätte kuni Eesti maaseaduseni, s. t. üle 3¹/₂ sajandi. Hiljemini, 1585. a. paiku, oli Helme lossi pealikuks Võnnu kreisi maakohtunik Libbert Tepel (ka Lubberdt Tepell ja Lepperth Thepil kirjutatud), kes sai omale Jõgeveste mõisa Tepelshofi nime all. Arvatavasti veel enne teda oli Helme lossi pealikuks Claus Nieroth ja 1599. a. oli sellel kohal Peter Nunhart, kes ühes oma venna Stanislausega valdas ka Helme lossi mõisa.

Helme lossi endisist maist oli 1599. aastaks poolakate poolt veel osa nähtavasti teenete eest mitmesugustel tingimustel eraisikuile kasutada antud. Christianus Schreffer, kirikuõpetaja Tartust, oli saanud kuningas Stephan Bathorylt 7 talupoega, kelle ta müüs edasi. Lossiküla „Megiess'i“ ühes 7 talupojaga oli kuningas andnud rootmeister [? — rittmeister] Łukasz Ruskowski'le ja ta naisele, samuti eluajaks. Holdre (Ilempus) oli läinud Mathias Bronikowski'le ja

hiljemini kellelegi Riia kaupmehele. Murikatsi mõisa (10 adramaad) sai Sigismund III sekretär Paul Wernik, kellelt see 1599. a. oli läinud Joachim Wernikule. Aitsra mõisa ühes küla ja 12 talupojaga valdas Jan Dziatkowski. Ka Taagepera, mille kohta meil varemast ajast puudusid igasugused teated, läks poola ajal v. Rehbinder'ite valdusse. Endise kloostrimõisa Laatre ühes Telliste ja Unikülaga sai omale Võnnu vojevoodkonna kõrgem ametnik Conrad Taube.

Endised valdajad taastati (restitueeriti) lühema või pikema vaheaja järele järgmistes eramõisades: Restus, Keenis ühes Vaalu ja Lotaga, Pringis, Pukas ja praegu mitte enam olemas olevas mõisas Halechtis (asus arvatavasti nüüdse Aalde talu kohal Kuigatsis) Tiesenhäusen'id, Mõnistes ja Sarus — Joh. Üxküll, Kuigatsis Wolmar Dumpian, Sangaste kiriku ligidal seisnud ja hiljemini Sangaste mõisaga liidetud Noetkenshofis Noetken'id, Leebikus Stryk'id, Alamõisas ja Soorus Anrep'id ja Plettenberg'id Pajus ja Hoomulis. Oma sugukonna maa ja maja Helme lossi juures sai kätte ka Hans Duncker Leymann, kes nime järele näib olevat sakslane, kuid oma seisundi poolest midagi vaba talupoja taolist, kelle kohuseks oli teenida lossis ja kelle õigused maa peale põhjenesid ordumeister Plettenbergi läänistusel 1533. a.

Siirdudes talupoegade seisundi vaatlemisele poola ajal, peame kõigepealt mõnema, et pärisorjus, mis oli välja kujunenud juba orduaja lõpuks, muutus pika ning laastava sõja ja sellega kaasas käinud nälja ja katku tagajärjel talupojale veel raskemaks kui enne. Millist hävitustööd oli teinud sõda isegi endises Tartu piiskopkonnas, mis pikaajalise venelaste okupatsiooni all oli maitsnud võrdlemisi rahulikku elu, sellest jutustavad esimesel poola maade revisjonil saadud andmed, mis protokolliti veel 1582. a., kohe venelaste lahkumise järele. „Tartu staarostkonna inventari“ nime kandva revisjoniprotokolli järgi oli Sangaste-Karula tulundusringkonna 226 adramaast tühje $185\frac{1}{4}$ ja asustatuid kõigest $40\frac{3}{4}$ ehk ümmarguselt 18%. Kuigi protokollis leiduvad mõningad väikesed arvutamisevead ja näilikud vasturääkivused, võib üldpilti siiski pidada õigeks.

Eriti raskesti näib kannatanud olevat tollaegse suure sõjatee ääres asuv Sangaste mõisa ja kiriku ümbrus, kuna Karula sõja jalust enam eemal seisis ja seetõttu ka kergemini pääsis. Endine Sangaste piiskopimõis, mis mäletatavasti oli toredaim kogu piiskopkonnas, oli sõjas täiesti maatasa tehtud. „Vähimatki hoonet ei leidu seal enam,“ mainib revisjoniprotokoll. Uus kuninglik folvark (mõis) peab kerikima sinnasamma päris lagedale kohale. Sangaste kirik on täiesti

kokku varisenud, Karula oma on aga veel võrdlemisi heas korras („ist leidlich gut“). Laatre kirikut aga ei mainita üldse. Nähtavasti oli selle asegi kadunud, kuna meil on mujalt teada, et venelased ta juba varakult olid lammutanud. Maa tühjus näibki põhjustavat, et nii laialdased alad kui Sangaste ja Karula (viimasele allus sellal ka rootsi ajal asutatud Hargla) liideti üheks tulundusringkonnaks, mille keskuseks näib jäävat tarvitamiskõlvuline Karula kirik. See kiriklik ühendus kestis veel rootsi aja alguseltgi mõlemale kogudusele ühise õpetaja näol. Ainult kõige lõunapoolsem Karula osa — Koikküla, Laanemetsa ja Taheva — liideti poolakate poolt Koivalinna külge.

Jälgides 1582. a. revisjoni protokollis üksikute külade seisundit, leiame, et neis asustatud adramaade arv on väga mitmekesine, enamasti aga imestamisväärne väike. Mõnes külas, nagu „Sapta“-nimelises, pole üldse ülesharitud maad, ehkki seal veel elab 5 popsi [? Gärtner]. Neil ei ole aga mingisugust maad ja hiljemini on see küla ja ta asukoht täiesti kadunud. Pisaste (Pisasth — praegu Mäeküla osa Sangastes) 6 adramaast on asustatud ainult $\frac{3}{4}$ adramaad, Keeni küla (Kien) 13-est kõigest $\frac{1}{2}$ jne. Ka teised mõisad peale täiesti hävitatud Sangaste näivad seisvat varemeis. Igatahes ei leidu Keenis, Laatres, Pringis ega Piksedenis (kas Puka või Vaalu) ühtegi ülesharitud adramaad, kuna teistes mõisades [niipalju kui see antud protokollis] kasutatava maa hulk on äärmiselt väike ($\frac{1}{2}$ —2 adramaani).

Vahest veel paremini kui eeltoodud andmed iseloomustab maa lõpmata rasket seisundit sõja järele talupoegadele alles jäänud ja neil kasutada olevate tööloomade — hobuste ja härgade arv, mis revisjoniprotokollis samuti antud. Külasid, kus igal talunikul oma veoloom, leidub äärmiselt vähe ja need võivad end õnnelikuks pidada, sest mõnes külas, nagu Keenis, näivad hobused ja härjad hoopis puuduvat ja ka teisel on nende arv teinekord õige väike. Kuigatsis Ölatu külas (Altokul) näiteks tuleb 7 peremehe kohta 1 hobune ja 1 paar härgi, sealsamas ligidal Kuigatsi külas 6 peremehe kohta 1 hobune ja 1 härg, Karulas „Hoiokillas“ (vististi pärastine Ujumõisa) 12 peremehe kohta 6 hobust, „Mastakulles“ ja „Saliekulis“ kummaski 7 peremehe kohta 3 hobust jne. Kuidas talupojad säärases olukorras suutsid üles ehitada ja kohendada oma majapidamis- kui ka täiesti hävitatud ja rüüstatud mõisade hooned, lisaks veel harida omad põllud ja teha tegu mõisale, see jääb meie lähedamate elutingimustega harjunud põlvele täiesti mõistatuseks. Pole kahtlust, et mõis-

nikud endise jõukuse taastaotlemisel pigistasid talupojast viimse, mis seda loomulikum, et pikk sõjaaeg oli inimesed tooreks teinud, orduajal kujunenud teatud stabiilse ja patriarhaalse mõisnikkude suhtumise talupoegadesse lõpetanud ja päevakorrale toonud järjest teravamaid vastolusid ning lõhesid.

Valgamaa lääneosa seisundi kohta Vene-Poola sõja lõppedes 1582. a. puuduvad meil seni ligemad andmed. Kuid sündmuste käik sunnib meid oletama, et siin pidi sõja laastamistöe veel suurem olema kui maakonna idaosas, kus aktiivse vaenutegevuse perioode oli vähem ja nad olid hoopis lühemad. Tuletagem meelde venelaste vahetpidamatuid röövkäike kas vői 1560. a. vői jälle seisundit 1573—82, mil Helme kolmest küljest oli piiratud venelaste poolt.

Koormiste ja õiguste suhtes jagunesid talupojad poola ajal selle järele, kelle maal nad asusid, väga mitmesse liiki. Võib eritella kroonustaarostkondade ja -tulunduskondade kui ka vaimulikkude ja mõisnikkude talupoegi. Kõige kergemaks osutus vististi küll vaimulikkude, eeskätt jesuiitide valdusel olevate talupoegade põlv, sest jesuiite igatsesid talupojad tagasi veel rootsi ajalgi. Valgamaal oli jesuiitide käes, niipalju kui seni teada, ainult Kuigatsi mõis ja sedagi vist õige lühikest aega, nii et vaevalt tundsid talupojad sellest nimetamisväärset kergendust. Nagu nägime, läks enamik mõisu erakätesse väga mitmekesise õigusega — küll elueaks, küll pärandusõigusega ainult meesliinis, küll ka naise ja külissugulaste liinis, ja neis kujunes talupoegade seisund vägagi raskeks.

Talupoegade koormised jagunesid teoks mõisale, rahamaksudeks ja loonusandameiks. Kõige vähemaiks administratiiv- ja tulundusühikuiks, milledeks koondusid külad, olid vakud, mis pärit juba orduajast, millede suuruse kohta Valgamaal meil seni aga puuduvad lähemad andmed. Neid makse, mida võeti vakkude järgi teatud tähtsagadel, millal harilikult mõisteti talupoegadele ka kohut, võime eritella omaette liiki — vakukoormiseiks.

Raskeimaks koormiseks oli tegu. Selle suurus poola ajal on meil Valgamaa kohta seni teada ainult Helme mõisas. 1599. a. revisjoni andmeil oli seal üks veerandadrik (s. t. $\frac{1}{4}$ adramaa suuruse talu pidaja) kohustatud andma mõisale 1 teolise, kes töötas mõisa heaks teispäeva hommikust kuni laupäeva õhtuni, s. t. 5 päeva nädalas. Lõikuse ajal tuli mõisa saata 2 teolist. Veerandadriku eeskujul pidid tegu tegema ka pool- ja täisadrik, kuid muidugi rohkem, ehk, nagu revisjoniprotokollis öeldakse, „võimaluse järele“ (według możności). Asjaolu, et tegu täpsalt kindlaks määratud veerand adramaa pealt,

sunnib oletama, et Helmes sellal nii suurt talu peeti mingisuguseks normaaltaluks. Tegelikult leiame aga talude loendis kõige rohkem poole adramaa suurusi. Viimaste arv ületab kaugelt veerandadramaa-talude oma. Kuid loendis esineb ka $\frac{3}{4}$ ja koguni üks $1\frac{1}{2}$ adramaa suurune talu. Vähemate talude suurus oli $\frac{1}{8}$ adramaad. Päris maata, kuid siiski üksikult nagu talunikudki, on loendatud revisjoniproto-kollis popsid, keda Helme mõisa järele oleva 127 taluniku kõrval esineb kõigest 6.

Pea vastupidist pilti talude suuruse suhtes näeme Valgamaa idapoolel — endises Tartu piiskopkonnas. Seal leidub 1582. a. inventari põhjal kõige rohkem veerandadramaalisi talusid. $\frac{1}{2}$ -adramaa-talude arv seevastu ulatub vaevalt 8%-ni. See vastab üldiselt seni tuntud tõsiasjale, et endisel ordualal olid talud keskmiselt suuremad kui peapiiskopkonnas. Ka endises Tartu piiskopkonnas näib olnud sama lugu. Mis puutub popsidesse, siis leidus neid ka Valgamaa idaosas.

Vististi mitte hariliku vakukoormisena, vaid nõndanimetatud kümnisenä pidid talunikud mõisnikule andma teravilja, mille normidena 1599. a. Helmes mainitakse: 714 riia vakka rukkeid, 492 vakka otri ja 315 vakka kaeru, mis loomulikult tuli tasuda kõigil talupoegadel ühiselt. Samuti tuli ühiselt õiendada rahamaks — tsinss — 24 grossi adramaalt ja ühiselt iga adramaa kohta talvel 1 süld puid lossi vedada. Kogu mõisale alluva „valla“ talupojaskonna ühiseks kohustiseks oli veel anda mõisale 5 nuumsiga ja 6 härja.

Arvatavasti päris vakukoormiseiks tuleb lugeda alamalloendatud norme, mida oli kohustatud andma iga talupoeg, nimelt: 1 oinas (hinnatud à 18 grossi), linu 1 puud (à 20 grossi), 1 kuuendik herneid (à 1 floriin vakk), 2 kana, 10 muna, 1 koorem heinu, humalaid — $\frac{1}{4}$ kogu talumehe saagist, mesilastepidajailt 2 naela mett puult. Peale selle pidi iga talupoeg veel andma mõisavalitsejale (? urzednik) 1 vaka kaeru.

Nähtavasti järelevalveks, et talupojad oma kohustusi mõisa vastu täidaksid, oma maksud ja andamid õiendaksid ja korralikult teol käiksid, olid Helme külad jagatud 3 kubjas- ehk foogtkonda, millede üle loomulikult olid kupjad, keda nimetatakse ka foogti-deks ning vardjateks (Wardey). Ligemalt on aga nende mõisaamet-nikkude ülesanded ja õigused, samuti kubjaskondade suhe vaku-desse veel täiesti selgitamata.

Nägime eespool, kuidas maa pika sõja, nälja ja katkude taga-järjel oli kohati jäänud elanikkudest väga lagedaks. Hõreda rahvas-

tiku suurendamine ja tihendamine oli seepärast kohe algusest peale üks Poola valitsuse põnevamaid päevaküsimusi Liivimaal. Tekkisid mitmesugused plaanid rahvaarvu suurendamiseks võõrsilt toodud kolonistidega. Isegi nii kitsa ala kui Valgamaa ajaloos ei saa täiesti vaikides mööduda neist koloniseerimiskatseist, sest maakonna keskus — endine Valga alev —, mille sõda oli hävitanud täielikult, sai nüüd linna õigused ja kerkis jälle uuele elule — tänu Poola valitsuse koloniseerimispoliitikale.

Tühjaks jäänud maa uuestiasundamise tarvidus selgus Stephan Bathoryle kohe venelaste lahkumise järele nende okupeeritud Tartu piiskopkonnast. Juba 1582. a. kevadel, kui kuningas isiklikult külastas Riiga ja Lõuna-Liivimaad, laskis ta kuulutada Läänemere linnus, et siinsed alad on avatud asustamiseks. Eriline koloniseerimisüleskutse kuninga allkirjaga ilmus aga järgmise (s. t. 1583.) aasta alul ja on dateeritud 29. jaanuaril. Selles lubatakse kaubanduse, käsitöö ja põllutulunduse elustamiseks maale kutsutud kolonistidele täieline osasaamine kõigist loodusvaradest, maadest, vetest ja õigustest. Neile antakse õigus rajada küli ja mõisu, asutada linnu, koole, kirikuid jne., kindlustatakse uutele, asundustest tekkivatele linnadele samasugused privileegid, kui omavad vanad linnad, ja jäetakse nad arengu soodustamiseks kümneks aastaks maksudest vabaks.

Poola valitsuse plaane Liivimaa koloniseerimiseks toetasid katoliku kiriku huvides täie andumusega paavsti legaat — energiline ja väsimatu Antonio Possevino ja nuntsius Alberto Bolognetti, kes tegid enesele ülesandeks hoolitseda selle eest, et kolonistidena Liivimaale pääseksid ainult tõsikatooliiklased. Peale nende teotsesid välismail, criti Saksas, sama eesmärgiga veel mõned agendid, levitades seal üleskutseid, taotelles kohalikkude võimude poolehoidu ning toetust üritusele ja organiseerides väljarändehimuliste sihtkohale pääsmise võimalusi.

Et ka Valga linna asutamine moodustas ühe punkti Poola valitsuse seni vähetuntud koloniseerimiskavas, seda tõendab linna asutamiskiri ja seal leiduvate privileegide ja soodustuste uue kinnitamise ja laiendamise ürik uue kuninga poolt. (Vt. Valga linna ajalugu.)

Ka Helmes on märgata teatud koloniseerimisüritust, mille kohta meil olemas teade rootsi aja alult, kuid mille juured näivad tagasi ulatuvat poola aega. Nimelt kohtas tuntud reisikirjeldaja Adam Olearius oma läbisõidul Helmest jõulu eel 1633 mõningaid sakslasi, kes talle kaebasid oma kurba saatust, jutustades, et neid, käsitöölisi ja [liht-]töölisi, olevat igasuguste elutarvete külluse meelitusel mõnin-

gate aastate eest (vor etlichen Jahren) Saksamaalt Helmesse maad harima kutsutud. Kohale jõudes pettunud nad täiesti eestleitud raskest tööst ja põlluharimisviisist, millega saksa rahvas pole harjunud. Nad jäänud kiratsema ja vaeseks, nii et ainult mõned heasüdameliste sakslaste toetusel jälle Saksamaale tagasi pääsnud, kuna ülejäänud pidid leppima ainult oma häda jutustamisega Oleariusele ega näinudki arvatavasti enam oma kodumaad, vaid pidid oma elupäevad lõpetama siin viletsuses.

Lahutamata ühenduses maa koloniseerimisplaanide ja üritustega seisid poola ajal, nagu eespool mööda minnes juba tähendatud, rekatoliseerimispiüüded. Neid toetas oma autoriteediga riigivõim ja nende teenistusse rakendasid maale tulnud jesuiidid kogu oma energia. Tähtsaimaks eeltingimuseks kolonistide Liivimaaale kutsumisel oli nende kuulumine katoliku usku. Ainult paratamatuse ja häda sunnil lepidi teinekord ka luterlaste kui ketseritega. Seega võime lisada senistele oletustele uue: enamik Valga linna esimesi kodanikke pidi olema katoliiklased. Sama usku olid arvatavasti ka Helmesse tulnud sakslased.

Üldiselt puuduvad meil aga seni Valgamaa rekatoliseerimise kohta poola ajal üksikasjalisemad ja konkreetsemad andmed. Liikumise peaeestvõitlejad — jesuiidid — said Valgamaal (kui uskuda tuntud Hagemester'i mõisade ajaloo teadet) ainult ühe kiriku täieliselt oma võimusse, nimelt Sangaste oma, mis ka kõige tõenäosem, sest ta asus Sangaste riigimõisaga ühendatud, nüüd kadunud mõisa Nötkenshof maa-alal. Vastukaaluks jesuiitide tegevusele Sangastes asutanudki Conrad Taube 1594. a. oma eramaa peale Laatre mõisas endise, sõja ajal venelaste poolt mahapõletatud kiriku asemele uue evangeeliumi usu kuulutamiseks, annetades seks kirikule 1 tühja ja 1½ asustatud adramaad maad ühes ühe ainasjalaga. Mõisadest valdasid Valgamaal jesuiidid ainult ühte — Kuigatsit — ja sedagi vaid ajutiselt ja õieti lühikest aega. Siiski ei näi nende tegevus suure Riia — Tartu sõjatee ääres asuvas maakonnas päris tagajärgedeta jäävat. Veel 1630. aastal avaldasid talupojad Urvastes (kuhu kuulub ka väike osa praegust Valgamaad) soovi, et tuleksid tagasi jesuiidid, kes neid aidanud haiguste vastu pühitsetud vee ja leivaga.

Kiriklikku seisundit poola aja lõpu poole valgustab 1613. a. toimepandud katoliku kirikutevisitatsioon. Selle algatajaks oli Poola valitsuse poolt juba 1582. a. Võnnus Liivimaa jaoks ametisse pandud katoliku piiskopp, kelle toolil 1613. a. istus Otto Schenking. Visitatsiooni läbiviijaiks koha peal olid aga jesuiit Ertmann Tolgs-

dorf, esimese lätikeelse raamatu autor, ja piiskopkonna vikaar Johann Tecnon. Valgamaa kirikuist, välja arvatud kabelid, jäid visiteerimata ainult Valga ja Laatre kirik. Kas uuestiasutatud Valga linnal oli juba oma kirik nagu ta eelkäijal alevikul keskajal, või leppis ta naabruses asuva Luke kirikuga nagu sagedasti pärastpoole, seda meie ei tea, kuid Luket ka ei nimetata 1613. a. visitatsiooniprotokollis. Laatre kiriku uuestiülesehitamisest sõja järele oli aga juba eespool juttu.

Valgamaa kogudustest omas visitatsiooni ajal preestri vaid Helme oma 2 varemehis seisva kiriku jaoks. Seal oli seni preestri kohuseid täitnud Paul Bazarowsky, kuid visitatsiooni puhul määrati ta arhiidakoni poolt ametisse Karksi, kust ta pidi käima kiriklikke talitusi toimetamas ka naaberkogudustes: Tarvastus, Paistus ja Ruhjas, teenides kordamööda igal pühapäeval isekirikut. Peale selle pidi ta luterlaste tähtsamate pühade ajal pidama jumalateenistusi ka Helmes, Viljandis ja Põltsamaal, et hoida rahvast eemale luteri usu jumalateenistustest. Siin mõeldud suurte pühade lahkuminek katoliiklaste ja luterlaste juures tuli nähtavasti kalendrist. Katoliiklased käisid uue ehk Gregorianuse kalendri järele, luterlased pidasid aga krampulikult kinni vanast kalendrist.

Sangaste kirik oli mäletatavasti juba varemini muutunud täiesti tarvitamiskõlbmatuks. Vahepeal oli täiesti lagunud ka Karula kiriku katus ja kirik kasvanud võssa. Visitaatoritel tekkis kavatsus ühendada ühe preestri alla Sangaste, Karula Swenditzky kirik Laanemetsas ja Koivalinna, nagu see vähe hiljemini läbi viidi ka Helmes, millest oli juttu eespool. Nähtavasti ei peetud ühendatavate piirkoguduste erinevaid keeli küllaldaseks vastuoluks, mis oleks võimatuks teinud preestri ametitalituste täitmise. Kõige tungivamalt vajati preestrit Koivalinna, sest seal käis luteri õpetaja sagedasti oma kohuseid täitmas. Võime üldiselt konstateerida, et 1613. a. visitatsiooni ajal Valgamaa kirikud ja kogudused on täiesti katoliikliku kirikliku ja ilmliku ülemuse meelevalla all ja raske aja tõttu ei suutnud ei katoliku ega luteri vaimulikud talupoegade usulisel tarbeid küllaldaselt rahuldada. Pole ime, et säärases olukorras jäävad lapsedki sagedasti ristimata ja sellistena surevad, nagu kaevatakse Sangastes.

VALGAMAA MINEK ROOTSI VALITSUSE ALLA (1600—1629).

Seda Poola-Rootsi sõda, mis andis Liivimaale ühes Valgamaaga uue peremehe Rootsi valitsuse näol ja mille üldkestus oli ligi 30 aastat (1600—1629), ei saa üldiseloolumult ega vaenutegevuse intensiivsusest

hästi võrreldagi eelmise 24-aastase sõjaga, milles hukkus Vana-Liivimaa. Nüüd hargnesid võitlused kahe sõjaliselt tugevuselt pea täiesti võrdse vastase vahel emamaast kaugel asuvate eelmises sõjas omandatud ning võimatuseni kurnatud piirimaade pärast. Selles sõjas on edust olenevad vaenuliste poolte edasi-tagasiliikumised väga suured ja sõjategevuse lained käivad kiiresti pea üle kogu maa, kuna nad eelmises sõjas puudutasid enamasti kitsamaid maaosi ja üksikuid lossipiirkondi.

Säärasel väikesel alal nagu praegusel Valgamaal ei ole enam sellist väljapaistvat strateegilist tähtsust kui eelmise sõja algjärgul, mil ta oma keskse asendi ja looduslike tõkete tõttu seisis pea vahet pidamata vaenutegevuse keerises. Muidugi vähendas Valgamaa tähtsust Poola-Rootsi sõjas ka sõjaliste operatsioonide peasuund — põhjast lõunasse ja ümberpöördult. Maakonna looduslikud tõkked: Väike-Emajõgi, Koiva jõgi, sood ja metsad soodustasid aga maa kaitset või takistasid sõjategevust peamiselt ida-lääne suunas. Ei leidunud siin ka tugevamaid ajakohaseid kindlustisi, endised ordulossid olid aga vahepeal oma tähtsusest väga palju kaotanud. Seepärast sünnib Valgamaa käest kätte minek selles sõjas ilma märkimisväärsete võitluste ja lahinguteta.

Pika Poola-Rootsi sõja teiseks iseloomustavaks jooneks on selle ebatasasus, venivus, suuremate otsustavate lahingute puudus ja katkestamine ajutiste sõjariistaderahude ja vaherahude näol. Pikem vahe-
rahu valitses näiteks 1611—1617 ja 1622—1625. Need vaherahud ja sõjalise tegevuse loidus Liivimaal olid tingitud tähtsatest poliitilistest sündmustest naabermais, mis tõmbasid peatähelepanu enesele.

Aluseks võttes pikemaid vahearahusid, jaguneb Poola-Rootsi sõda 1600—1629 kolme peajärku: I järk — 1600—1611, II järk: 1621/22, III järk: 1625—1627.

Alul on õnn rootslaste poolt. Äkilise kallaletungiga vallutab Södermanlandi härtsog Karl, pärastine kuningas Karl IX juba sõja esimesel aastal pea kogu nõrgalt kaitstud Liivimaa Väina jõeni. Enesest mõista, et ka Valgamaa sattus rootslaste kätte. Kuid juba järgmisel aastal asusid poolakad energilisele vastupealetungile ja see andis neile varsti tagasi kaotatud maa ja lossid, muu hulgas Valgamaa juba 1601./02. a. talvel. Maakond jääb nähtavasti üldiselt poolakate kätte veel isegi pärast Riia vallutamist 1621. a. Karl IX poja Gustav Adolphi poolt, olgugi et vahepealsed vähemad sõjalised üritused ei jätnud teda riivamata. Otsustavaks Põhja-Liivimaa ja Valgamaa lõplikule siirdumisele Rootsi alla oli Tartu kapituleerumine sügissu-

vel 1625. Võitlused ja lühikesed vaerahud vaheldusid seejärel endiselt, kuid Valgamaani ei näi poolakate jalg enam ulatuvat. Alles 16. septembril 1629 sõlmiti Altmargis vaerahu 6 aastaks. See loovutas Rootsile kogu Liivimaa, välja arvatud kaguosa või pärastine nõndanimetatud Poola-Liivimaa. Kuueaastase tähtaja möödumisel pikendati 1635. a. Stumdorfis vaerahu veel 26 aastaks. Seepärast hakataksegi rootsi aega Liivimaal lugema Altmargi rahust saadik 1629, olgugi et viimane oli oma olemuselt ainult sõjariistaderahu.

Enne kui siirduda rootsi aja jälgimisele, heidame veelkord pilgu seisundile, milles Valgamaa sattus uue isanda kätte.

Kestvate sõdade ja katku (1601—1603) tagajärjeks oli kohutav laastumine. Selle tagajärjed omakorda ilmnevad kõige selgemini 1613. a. kirikuvisitatsiooni ajal, mida oleme eespool juba teisest küljest puudutanud. Karula 200 talupojast on järele jäänud vaevalt $\frac{1}{3}$, Sangaste 900 talupojast kõigest 50 (vähe üle $5\frac{1}{2}\%$), Helme kirikule kuuluvast 4 talupojast mitte ühtegi. Hulk mõisu oli peamiselt pidajate puudusel läinud poolakate kätte, paljud aga seisid hoopis tühjad ja olid varisenud rusuhunnikuiks. Põllud võsastusid ja katkusid pikapeale päris palgimetsaga, nagu seda mainitakse 1627. a. Keeni mõisa kohta. Osa küli ja mõisu jääbki sellest ajast jäljetult kadunuks, Sangaste ümbruskonnas tervelt 5 mõisa, millede nimed meile seni säilinud vaid kirjanduses saksakeelsel kujul ja millede asukohti võime oletada ainult osalt ja sedagi umbkaudu. Sellised hääbunud mõisad olid: Nötkenshof, Bucholzhof, Krüdnershof, Halecht (Hatel ehk ka Fragenhof) ja Kavalitz. Nende maa ühendati hiljemini Rootsi valitsuse poolt Sangaste mõisa alaga.

Kui visalt löödud haavad paranesid, näitab 1627. a. endises Tartu piiskopkonnas ettevõetud revisjon. Olgugi et suure katku ja nälja ajast oli juba möödunud ligi veerand sajandit, mis oli võrdlemisi rahulik, kuna suuremad võitlused Poola-Rootsi sõjas leidsid aset enamasti lõuna pool, on pilt, mille saame mainitud revisjoni andmeil maa tühjusest, otse masendav. Igal pool ületab tühjade adramaade arv mitmekordselt, teinekord koguni 10—20-kordselt, asustatud adramaade arvu. Peale päris tühjade külade leidub küllalt ka niisuguseid, kus järel vaid üks talupere. Kuigatsis näiteks on asustatud $3\frac{3}{4}$ adramaad, kuid võõrsilt tulnud talupoegadega, sest omast 60 talupojast ei ole enam ühtegi kohal. Pringi mõisa endise 3 küla kohta leidub vaid 1 talu. Sangaste mõis, mille maa ennevanasti, piiskoppide ajal, koostus vaid sulapõllust ja kus leidis 8 eluhoonet, pidi nüüd leppima ainult 1 valitsejamaja, 2 rehe, 1 aida (? Kleete) ja 1

saunaga. Valga linnas, kus a. 1600 oli välja mõõdetud 42 mājaplatsi, oli järele jäänud kõigest 3 kodanikku ja 1 lesknaine.

Lühidalt: Äärmiselt laastatud ja kurnatud oli see pärandus, mille peremeheks sai Liivimaal Altmargi rahulepingu järele 1629. a. Rootsi riik ja valitsus.

VALGAMAA ROOTSI AJAL (1629—1710).

Administratiivne jaotus, õiguslikud ja kiriklikud olud, valdussuhted, suur mõisade reduktsioon, talupoegade seisund, välissündmused.

Poola aeg oli teatud mõttes ülemineku-ajaks endise, keskaegse iseseisva Vana-Liivimaa seisundist võõrale riigile alluva provintsi seisundisse. Pealegi oli Poola võim liiga üürrike ja maa enamasti täidetud sõjakäraga. Seepärast olid Poola valitsuse poolt siin ettevõetud sammud ja muudatused kaunis pinnapealsed ega jätnud enesest kuigi palju jälgi. Hoopis iseasi oli aga Rootsi valitsuse maksmapandud korralduste ja määrustega, mis jäid suuremalt osalt püsima ka pärast Rootsi võimu langemist, ja nende mõju on tunda veel tänapäevani.

Seda Rootsi valitsuse üleschitavat tööd soodustas võrdlemisi pikk rahuaeg, mida ainult mõneks aastaks katkestas sõda Venega [1656—1658 (61)]. Ja tõesti ei leidu vististi ühtegi ala või elulist küsimust, mille eest Rootsi valitsus poleks hoolitsenud ja mida ta poleks püüdnud lahendada oma parema tundmise järele. Et oleks kõigiti selge, kes viisid läbi põhjapanevad uuendused administratiivsel, õiguslikul, sotsiaalsel, kiriklikul ja hariduslikul alal, tutvume kõigepealt Rootsi riikliku võimu organisatsiooniga Liivimaal ja Valgamaal.

Kõrgeimaks riigivõimu esindajaks Liivi- ja Eestimaal oli kuninga poolt nimetatud kindralkuberner, asukohaga Riias. Temale allusid Riia ja Eestimaa kuberner. Viimane sai 1673. a. iseseisvaks ja omandas ka kindralkubeneri nime. Peale kuberneride teotsesid siin veel ajutiselt asekubernerid ja kohal asehaldurid. Valgamaa allus loomulikult Riia kubernerile.

Edasi on huvitav ära märkida, et rootsi ajal kujunevad välja ka maakonnad („kreisid“), mis on ulatuselt küll tublisti suuremad kui praegused, mida aga peab territoriaalsete ja ka teatud administratiivsete ühikutena ikkagi lugema praeguste maakondade eelkäijajaks. Rootsiaegsed maakonnad said alguse kindralkuberner Johann Skytte' poolt 1630. a. provisoorselt ja 1632. a. lõplikult maksmata pandud maa-

kohtukorralduses, milles kogu Liivimaa jagati 4 maakohtu ringkonda (viies kui abiringkond ei tule käesoleval juhtumil arvesse). See endiste poola maakohtute ringkondadest — presidentkondadest (hiljemini vojevoodkondadeks ümber nimetatud) võrsunud territoriaalne jaotus jäi aluseks ta teistele Rootsi valitsuse tähtsamaile korraldustele, omandades seega administratiivse ühiku tähtsuse. Maakohtu juures ametis on kreisifiskaalid. Igasse maakohtu ringkonda valitakse üks ülemkirikueestseisja (a. 1650, 1668/71). Samal ajal pandi ametisse igas kreisis ka oma sillakohus, mille kaotamisel 1694 asemele astusid n. n. kreisifoogtid. Ka aadli eriusaldusmehi — kreisisaadikuid (Kreisdeputierte) hakatakse rootsi ajal valima maakondade kaupa. Sõjavägede läbimarssimist maast korraldasid 1668./71. a. maakorralduse järele erilised „kreisikomissarid“. Peale selle esinevad väga mitmel puhul „kreisiasehaldurid“ (Kreisstatthalter), kes näivad olevat kubernerid käskude teostajad ja kohtuotsuste täidesaatjad kohtadel.

Praegune Valga maakond jäi endiselt jaotatuks 2 kreisi ehk maakonna vahel. Ajalooline lääneosa kuulus Pärnu kreisi, idaosa aga oli Tartu kreisi järele. Valga linn, mis poola ajal oli rajatud Tartu alale, jäi ka rootsi ajal loomulikult Tartu maakonda, kuna tema külje all asuv Luke kirik kihelkonnaga moodustas osa Pärnumaast. Alles mõisade tagastamise (reduktsiooni) järele rootsi aja lõpul, kui valitsus talupoegade seisundi kergendamiskatsetega rahvale ligemale oli astunud, hakati märkama siin valitsevaid rahvuslikke vahesid ja arvestama rahvuste eraldamistarvidust. Nii määrati kroonumõisade valitsemiseks Liivimaale ametisse 2 tulundusasehaldurit, üks eesti, teine läti osa jaoks. Eesti osa tulundusasehalduri ja ta n. n. tulunduskontori asukohaks oli Tartu, läti osa tulundusasehalduril aga Riia. Kummalegi allusid 2 kreisifoogti, kes olid maakondade üle. Kindralkuberner Jacob Johann Hastfehr'i plakatiga 4. okt. 1693 eraldati Pärnumaast 6 läti kihelkonda, nende hulgas 3, mis riivavad praegust Valgamaad: Härgmäe, Luke ja Valga. Luke kiriku alla olid aga juba varemini läinud 58 läti talu Kaagjärvest, mis enne oli täielikult kuulunud Karula kihelkonda. Seega jäi rahvuslike maakondade maksvuselepääsuga rootsi aja lõpul praeguse Valga maakonna keskus — Valga linn — ühes lähema ümbruskonnaga täiesti lätlaste kätte, mis näitab eesti-läti rahvuspiiri edasinihkumist Eesti suunas ja lätlaste sissetungimist rootsi ajal ka endisesse Tartu piiskopkonda. Veel 1627. a. revisjoni ajal leiame Kaagjärve ja tema Koivani ulatuva abimõisa „Krüdnershofi“ (võib olla pärastine Seeli mõis) järele

ainult puhteesti nimega küli, mis seda huvitavam, et just Krüdnershofi maast lasksid Poola kuningad linnaks ülendatud Valgale ta patrimoniaalala välja mõõta. Enamik Krüdnershofi maid öeldakse 1627. a. asustamata olevat ja nüüd siirdusid sinna tühjaksjäänud küladesse rootsi valitsuse all pikema rahuaja saabudes lätlased, kuna neid enne, otsustades nime järele, võis leiduda ainult Lätikülas („Lettekull“). Orduajal ja venelaste okupatsiooni kestel (1558—1582) takistas nende edasitungimist itta nähtavasti Tartu piiskopkonna piir ja maa asustatud olek. Administratiivselt jäi Kaagjärve siiski terve kuni Võru maakonna loomiseni Tartu maakonda ja kuulus siis kuni Eesti iseseisvumiseni Võru maakonda.

Sama saatus kui Karula kihelkonnale sai Tartu maakonnas rootsi aja lõpul osaks veel Koivalinnale. Nimelt eraldati viimasest kuningas Karl XI käsuga 21. apr. 1694 peamiselt keeelistel, s. t. rahvuslikkudel ajedel põhjapoolne eesti osa ja moodustati temast naabruses asuva Urvaste ja Karula kihelkonna osade juurdeliitmise teel uus puhteesti kihelkond Hargla. Ka siin ei näi maakonna administratiivne piir uue rahvusliku kihelkonna asutamise pärast muutuvat. Koivalinna ja Marienburi olid veel mõlemad Tartu maakonna järele.

Helme kihelkond oli kogu rootsi aja ja veel hiljemini Pärnu maakonna järele. Ainult ulatuselt oli ta võrreldes orduajaga pisut vähem, sest Hoomuli mõis oli läinud Härgmäe lossilääni ja rootsi aja alul asutatud samanimelise kihelkonna alla.

Maakonnast vähema territoriaalse ühikuna esineb endiselt ka rootsi ajal kihelkond. Kuid see ei olnud ainult puhtkiriklikkude ja usuliste tarvete rahuldamiseks, vaid ta teenis ka teisi ülesandeid. Nii määrati nüüd kiriku õlule vaeste eest hoolekanne, kirikuteede rajamine ja korrashoid, rahvakool jne. Seega moodustas kihelkond kõige vähema administratiivse ja nimelt omavalitsusliku ühiku.

Kihelkonna valitsemine, eeskätt kiriku ja ta sissetulekute kui ka teiste kiriklikkude asutiste eest hoolitsemine seisis kirikukonvendi käes, mis koostus 2 kirikueestseisjast, kirikuõpetajast ja talupoegade esindajaist — kiriku võõrmündreist. Kirikueestseisjad valiti kihelkonna mõisnikkude või nende asemikkude hulgast ja neil oli ühes teiste kihelkonna mõisnikkude ja nende asemikkudega konvendil otsustav hääleõigus, kuna kirikuõpetajal ja talupoegadest võõrmündreil oli ainult nõuandev hääl.

Kirikukonvendid ja kihelkonnad allusid ülemkirikueestseisj ametile, mille koosseis ja ülesanded määrati kindlaks kindralkuberner Claudius Totti maakorraldustes (Landesordnungen) 22. sept. 1671.

Valgamaa allus loomulikult Tartu ja Pärnu ülemkirikueestseisja-ameteile.

Ülemkirikueestseisja-ametite eelkäijaiks olid teatud mõttes olnud alamkonsistoriumid, mis olid asutatud rootsi valitsuse alguspäevil (1634 ja 1636) ja milliseid leidus kummagi — Tartu- kui ka Pärnumaa — jaoks 1, mis ei suutnud omandada aga kaugeltki seda tähtsust ja iga kui ülemkirikueestseisja-ametid.

Kogu Liivimaa kiriku valitsemise ja juhtimise eesotsas seisis kindralkuberner Johann Skytte poolt 1633. a. koostatud ja järgmisel aastal kinnitatud määrustega ellukutsutud ülemkonsistorium, mis asus alul nagu õuekohuski Tartus ja mis pidi, samuti kui seda viimane oli ilmlikkudele kohtuasjadele, olema kõrgemaks instantsiks kiriku ja usueluga seotud küsimustele. Talle pidid alluma alamkonsistoriumid ja hiljemini ülemkirikueestseisja-ametid.

Oleme eespool korduvalt näinud, millises viletsas ja põhjalikult laastatud seisundis võttis Rootsi valitsus maa oma hoolde. Eriti olid kõik Valgamaa kirikud poola-rootsi sõjas lõplikult rusuhunnikuiks muudetud või kokku varisenud ja mõnda neist, nagu Valga linna kirikut, millest 1634. a. ei teata muud näidata kui kohta, ei suudetud veel mõnekümne aasta jooksul uuesti üles ehitada või korda seada. Siiski asus rootsi valitsus väga energiliselt tööle ja 1650. aasta paigu on pilt juba hoopis teine. Kõigepealt nimetati uue valitsuse poolt poolakate ja katoliku preestrite lahkumise järele ametisse ev.-luteri õpetajad, kelle nimestikud pea igal pool Liivimaal, ka Valgamaal, algavad 1629.—1630. aasta paiku ja jätkuvad siit peale õige pidevalt. Küll peavad mõned naaberkogudused, nagu Sangaste-Laatre ja Karula, alul leppima ühise õpetajaga. Valga ja Luke on aga pea kogu vanema aja kestel ühise õpetaja hooles.

Uue kirikuõpetaja kohale asudes, oli esimene mure talle peavarju, aga ka jumalateenistuseks ajutiste ruumide leidmine seniks, kui vana kirik parandatakse või uuesti üles ehitatakse. Kuna rahvaarv võrreldes endisega vahepeal kohutavalt oli langenud, siis jätkus sagedasti esiotsa vaid endiste kirikuvaremete mõne osa hädapärast kasutamiskõlvuliseks muutmisest. Teinekord tarvitati aga ka kirikumõisa ja lähemate mõisade või külade hooneid. Suvel aga võidi leppida ka päris lageda taevaalusega. Valgamaal sai kõige esiti, juba 1630. aastaks, täiesti valmis ja korda Laatre kirik, sellele järgnesid aegamööda teisedki, kuid õige aeglaselt, jõudes niikaugemale alles 1670.—80-ndaiks aastaks.

Rootsiaegsest kohtu- ja politseikorraldusest olgu tähendatud siinkohal ainult kõige üldisemad jooned. Ka see ala rootsi valitsuse tegevusest meie maal jättis kustumatud jäljed ja on otseses ühenduses hiljemini arutusele tulevate talurahva põlve kergendamiskatsetega. Kuid Valgamaa ala jaoks ei ole ära märkida ses suhtes mingeid erilisi jooni.

Kõrgeimaks kohtuinstantsiks asutati juba 1630 Tartus õuekohus. Sellele allusid samal aastal asutatud 4 maakohut, kellede asukoht ei olnud kindel, vaid kes olid kohustatud ette võtma väljasõite. Praeguse Valgamaa alal ei ole väljasõidukohti mitte märgitud. Lähimad olid Koivalinn, Marienburg ja Karksi.

Politseivõim kuulus sillakohtuile (1668/71—1694), hiljemini kreisifoogtele ja maakohtuile.

Kogu Liivimaa omavalitsuse eesotsas seisis maapäev, mille liikmeiks olid ainult rüütlimõisade omanikud ja Riia linna esindajad ja mis kogunes Riias. Muutunud maapäeva struktuuriga kaotas ka Valga linn endise tähenduse seisuste kogumiskohana.

Nüüd siirdugem Valgamaa valdussuhete jälgimisele rootsi ajal. Kõige silmatorkavam faktina maaolude ja valdussuhete korraldamisel Liivimaal rootsi valitsuse poolt selle vallutamise järele esineb endiste kroonumaade, poolakailt ja nende pooldajailt äravõetud või muidu tühjaks jäänud ja uue riigivõimu korraldusse sattunud maade ja mõisade täieline väljajagamine eraisikuile, eeskätt teeneterikkaile rootsi suurnikkudele ja nende perekonna liikmeile. Loomulikult saavad ka kõik endised pidajad, kui nad pole vaenu avaldanud uue peremehe vastu või ise kuidagi pooljuhuslikult õigel ajal oma nõuetega ilmunata jäänud, oma endised mõisad tagasi. Erakättesse üleminekuga kaotavad oma tegeliku tähtsuse ka n. n. „lossiläänid“, milledesse rootsi valitsus jagas juba vallutamisel kogu maa, aluseks võttes nähtavasti eestleitud poola staarostkondi, mis omakord põhjenesid väga suurel määral endistel orduaegsetel lossipiirkondadel (Schlossgebiete). Edaspidi püsivad lossiläänid vaid lihtsa kogunimena, mis haaras endiste tõeliste lossipiirkondade mõisadevaldust, nagu see ilmneb juba 1630. a. läänistusregistris, mille rootsi uurija Joh. Ax. Almquist lisanud oma tuntud teosele: „Den civila lokal-förvaltningen i Sverige 1523—1630“, kust pärit teated valdussuhete kohta rootsi aja alul ja kust ei leia tervel Valgamaal enam ühtegi riigimõisa.

Sellal ei peetud Rootsis riigimõisade tulukust kuigi tähtsaks, vaid peasissetulekuallikaiks loeti kaudseid makse, eeskätt kõrgeid sisse-

ja väljaveotolle, mis pidid asendama ka heldel käel väljajagatud riigimõisade tulusid.

Enne valdussuhete üksikasjalisemale valgustamisele siirdumist tutvume siin praeguse Valgamaa jagunemisega lossiläänidesse a. 1630. Valga maakond koosnes sellal tervelt 5 lossilääni osast, nimelt: Tartu, Helme, Koivalinna, Härgmäe ja Luke, mis kõik koondusid endiste tuntud samanimeliste administratiivkeskuste — losside ümber umbes nii, nagu see oli poolaegseis staarostkonniski. Valgamaa lõunapoolseim osa — Hargla, mille mõisad keskajal kuulusid Tartu piiskopkonda, on nüüd Koivalinna lossilääni järele. See liitmine oli aga teostunud juba poola ajal. Huvitav 1630. a. läänistusregistris on veel lossilääni nimetuse puudumine Luke ala juures, mille nähtavasti on põhjastanud see, et läänis tõesti ei leidunud lossi, kuna endisest Luke eralossist kaua enam midagi kuulda ei olnud ja ta sõdade tagajärjel arvatavasti juba ammu oli varisenud varemeiks.

Sügavamat pilku heites 1630. a. läänistusregistrisse ja võrreldes seal esinevaid valdusandmeid poolaegsetega, näeme, et rootsi valituse tulekul ainult üksikud endised eramõisad vahetasid oma valdajaid, minnes esiti riigi kätte, ja anti siis pea aega viitmata kuninga poolt donatsioonide näol eeskätt riiklikkude teenetega rootsi kõrgemaile ametnikele ja sõjaväelastele. Üks sääraseid donatsioone Valgamaal oli mõisadekompleks, mille Gustav Adolf 4./14. märtsil 1624 andis Norrköpingi õiguse alusel oma väejuhile ning kindralkubernerile krahv Jakob de la Gardiele ja mis koosnes järgmistest mõisadest: Helmest ühes Hummuli ja Jõgevestega ja hiljemini eraldatud Kärstnast ja Lövest, kokku 26½ adramaad ja 47 talupoega, millele lisandusid veel naaberloss Tarvastu, 20 adramaad ja 46 talupoega, ja Viljandi lossilään, 38 adramaad ja 98 talupoega, — kokku 84 adramaad ja 191 talupoega. Ka endise v. Anrep'ite päralt oleva Aitsra mõisa andis kuningas sellal samale väejuhile. Teise v. Anrep'ite mõisa — Alamõisa — pärast tekkis aga J. de la Gardie'l tüli endise omanikuga, kelle sugukond jälle õige pea näib tagasi saavat oma mõlemad endised mõisad.

Sääraseid laialdasi rootsi suuraadlikele ning aristokraatidele antud mõisadekomplekse hakati kutsuma poola ajast pärit oleva nimega staarostkondadeks. Arvatavasti tuli see nimi uues mõttes tarvitusele mitte kohe rootsi aja alul, vaid pisut hiljemini, kui sõna esialgne tähendus juba oli tumenenud. Teine sarnane mõisadekompleks moodustati Sangaste ja Karula kihelkonna mõisadest ja nende järele olevaist külist. Sinna kuulusid: endine riigimõis Sangaste

ühes tühjaks jäänud ja osalt juba poola ajal tema külge liidetud endiste mõisadega, nagu Halechthof, Nötkenshof, Buchholzhof, Kawalitz ja Aderkassenhof, siis Puka, mille endine omanik Walter Tiesenhausen jäi oma õiguste esitamisega hiljaks ja mille asemele talle pärast anti (28. mail 1630) Tapa mõis Eestimaal, Vaalu ja Keeni, mille endine ühine omanik Johann Tiesenhausen oli koos poolakatega maalt lahkunud, Kaagjärve ühes tema järele oleva, ent tühja ja hiljemini kadunud Krüdnershofiga (nende omanik oli nähtavasti samuti poolakatega kaasa läinud), Karula külad, kus mõis seni veel üldse puudus, ja lõpuks Valga linn, mis seisis endisel Krüdnershofi pinnal. Selle maalahmaka, mille suurus oli 31 adramaad ja kus asus ka Valga linn ja 81 talupoega, mis oli sellal suur arv, sai 10. veebr. 1626. a. Gustav Adolf'ilt omale rüütel Kristoffer Ludvig Rasch (esineb ka „Cristoph Ludwig Raske“-kujuline nime vorm) Norrköpingi õiguse alusel. Rootsi aja lõpu poole nimetatakse seda valdust Sangaste staarostkonnaks („Sangwitzsche Starostey“).

Koikküla ühes Koivalinna lossi, Taheva, Kaera, ja 3 teise Läti-maal asuva mõisaga (kokku $28\frac{3}{8}$ adramaad ja 67 talupoega) andis Gustav Adolf 27. sept. ja 26. okt. 1629 oma tallmeistrile Axel Baner'ile Norrköpingi otsuse õiguse alusel; Laanemetsa sai 1625. a. omale Peter Sparre. Paju võeti nähtavasti Vastseliina staarostalt Plettenberg'ilt, kes oli Poola teenistuses, ja ühes Lukega läänistati ooberst Hans Wrangell'ile. Iigaste, poolaegse omaniku Reinhold Hörling'i järele ka Hörlingshofiks nimetatud, võeti alul Sangaste riigimõisa külge, hoolimata endise omaniku õigusjärglase protestist, kuid läänistati hiljemini 18. mail 1629 Hans Kythausen'ile Norrköpingi õiguse alusel. Pringi mõis anti 20. märtsil 1628 sama õiguse alusel Johann Wainecken'ile, kuna endine omanik Johann Tiesenhausen lahkus koos poolakatega.

Iseäraline saatus oli rootsi ajal Valgamaa mõisust Soontagal Kuigatsis. See poolakate poolt omaniku — perekonna Zöge'de — rootsisõbralikkuse tõttu konfiskeeritud mõis jäi ka rootsi ajal peaaegu lõpuni riigi kätte ja alles siis anti ta endise omaniku naisliinist õigusjärglastele tagasi. 1698 sai mõis päranduse jaotuse teel järgnevast Põhja sõjast hästi tuntud rootsi kindralile Wolmar Anton von Schlippenbach'ile.

Enne suurt mõisade tagastamist ehk reduktsiooni 1680-ndais aas-tais Valgamaa valdussuhteis suuremaid tähelepanuväärilisi muutatusi pole märgata. Mõisad püsivad üldiselt endiste sugukondade käes ja vahetavad valdajaid hariliku pärandamise või abielu puhul. Viimane

põhjus mõisade üleminekuks ühelt isikult teisele esineb palju harve-
mini kui esimene. Veel harvemad näivad aga olevat mõisade ostu-
müügi juhtumid.

Nüüd siirdugem suure reduktsiooni ehk mõisade tagastamise
vaatlemisele, mis oli kogu Rootsi riigi siseelus 17. sajandi lõpul
kõige tähtsam, laiaulatuselisem ja põnevam sündmus. Riik oli väga
ohtra maade jagamisega, mis lokkas peamiselt sajandi alupoolel, jõud-
nud tulunduslikult õige raskesse seisundisse. Tulunduslikus kit-
sikuses oli väga palju süüd muidugi ka teistel põhjustel, nagu pikal-
dased sõjad ja riigi sisemisele kandejõule mitte iga kord vastav suu-
rejooneline välispolitiika, kuid pääseteed sellest loodeti leida aadlile,
kõrgemaile riigiametnikele ja sõjaväelasele nii heldel käel antud
mõisade riigi kätte tagasivõtmises — reduktsioonis. Säärane mõi-
sade tagastamine oli võimalik selle tõttu, et seda pooldasid kõik tei-
sed seisused Rootsi riigipäevadel peale aadli ja kõrgemate vaimu-
likkude. Linnakodanikud, alamad vaimulikud ja eriti talupojad
nägid aadli võimu ja mõju liigses kasvamises enesele otsesest häda-
ohtu (talupojad kartsid oma vabaduse eest). Et ka kuningale, kes
sellal ajavaimu kohaselt taotles piiramatut võimu — absolutismi —,
ei sobinud aadli vägevus, siis olemegi kõige lühemalt loendanud
need eeldused, mis viisid nii laiaulatuselise, teatud mõttes revolüt-
sioonilise aktsioonini, millel on mõnes suhtes sarnasust Eesti iseseis-
vusaegse maareformiga.

Mõisade reduktsioon teostati kogu Rootsi riigis 1680., 1682. ja
1686. a. riigipäevade otsustega. Tagastamisele kuulusid kõik Norr-
köpingi õiguse alusel antud mõisad, krahv- ja vabahärraskonnad,
elueamõisad teatud piirini ja mitmesugused teised mõisade liigid.
Enesest mõista leidis reduktsioon aadli suurt vastupanu. Eriti vihast
opositsiooni tegi sellele seni valitsuse poolt suure vastutulelikkusega
ja sisemistes asjades pea täieliku iseseisvusega ärahellitatud Liivi-
maa aadel, kelle eestvõitleja, tuntud Johann Reinhold Patkul, sidus
küsimumise lõpuks välispolitikaga ja midagi tegemata ei jätnud, et
Rootsi võimu siin välisvaenlaste abil kukutada, milline eesmärk
Põhja sõjas saavutatigi.

Mil määral tabas reduktsioon Valgamaad, seda ei saa vastavate
üksikasjaliste allikpublikatsioonide puudusel seni täpsamalt jälgida.
Niipalju kui ilmneb L. von Stryk'i koostatud Liivimaa mõisade aja-
loos („Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands“), kust
pärit enamik käesoleva kirjutise andmeid mõisade ajaloost, tagastati
Valgamaal järgmised mõisad: Kõigepealt sellal „Sangaste staa-

rostkonna“ (vt. eespool) nime all tuntud mõisadekompleks maakonna ida- ja kagunurgas, siis Iigaste, Pringi, Koikküla, Laanemetsa, Taheva (ühes Kaera mõisaga) ja Sooru — kõik kui omal ajal Norrköpingi otsuse järele antud meesläänid. Helmest langes reduktsiooni alla vaid üks mõis, nimelt Roobe, ja seegi teadmata mis alusel. Kahtlemata oleks veel tagastamisele kuulunud krahv Jakob de la Gardie Norrköpingi otsuse põhjal 1624. a. antud laialdase Helme lossilääni mõisad, kui mitte ta poeg kindralkuberner ja riiginõunik Magnus Gabriel de la Gardie poleks 28. juulil 1665. a. muretsenud omale „paremad õigused“, lastes mõne Eestimaal ostetud allodiaalõigusega mõisa oma Helme mõisade vastu ümber muuta meeslääniks, et esimesi juba järgmisel aastal allodiaalõiguse alusel ära müüa Riia suurgildi vanemale Franz von Dreiling'ile, kelle pärijaile kuulus Helme ühes Lõve, Hummuli, Jõgeveste ja Kärstnaga rootsi aja lõpuni ja osalt veel kaueminigi. Seniseid andmeid üldiselt kokku võttes peame reduktsiooni kohta Valgamaal tähendama, et siin redutseeritud maade protsent oli osalt väga tunduvalt vähem kogu Liivimaa keskmisest protsendist, mis oli üle 80 (või nagu harilikult ajaloolistes teostes seisab: üle $\frac{5}{6}$ kogu maast). Väikeses Karula kihelkonnas näiteks oli küll redutseeritud kõik 100%, temast mitu korda suuremas Helmes aga kõigest umbes 3,2%. Päris täpsaid andmeid kogu maakonna kohta ei saa aga tuua enne algallikate üksikasjalist läbitöötamist ja kontrollimist.

Kuidas mõjus reduktsioon talupoegade seisundisse, sellest edaspidi, sest reduktsioon kerkis päevakorrale ja viidi siin läbi alles rootsi aja lõpul. Enne aga oli rootsi valitsuse poolt, nagu eespool nägime, teostatud palju korraldusi ja uuendusi, mis pea kõik ühel või teisel viisil riivasid ka talupojaskonna seisundit. Osa neist korraldusist ja uuendusist halvendas juba ennegi küllalt rasket talupoja põlve, teine osa aga mõjus vastupidises suunas, tuues mõisaorjuse ja teiste koormiste all ägava ning isikliku vabaduse kaotanud seisuse ellu kergendusi ja vähe helgemaid silmapilke.

Talupoegade seisund muutus rootsi ajal raskemaks kui eelnenud poola ajal järgmistel peapõhjustel.

1. Tuli juurde terve rida uusi koormisi ja makse niihästi riigi kui ka rootsi ajal väljakujuneva aadli provintsiaalomavalitsuse ja samal ajal kindla korralduse omava ev.-luteri kiriku heaks.

2. Kõik, ka varemini ainult ebakorrapäraselt ja peamiselt sõja puhul kantavad koormised ja andamid muudetakse enamalt jaolt korrapäraseiks, nende suurus määratakse kindlaks ja nad omavad

alaliste paniste iseloomu, kuna endises poolpatriarhaalses, veel orduajast päritud olukorras mõnigi kord avanes võimalus pikemaks ajaks vabaks jääda või kõrvale hoiduda koormiste kandmisest. Nüüd oli aga kõik määrustega kindlasti reguleeritud.

Uued olid järgmised koormised, mis rootsi ajal riigi poolt maale peale pandi ja mida talupoeg lõpuks kõik oma töö, vaeva ja varaga pidi lunastama, kuna mõisamaa ja aadel olid täiesti maksuvabad ja igal pool, ka mõisas, mõisa põllul, heinamaadel ja metsas kasutati ainult talupoegade maksuta tööjõudu.

1. N. n. „majutusmaks“ (Station), mis sai alguse poola-rootsi sõja ajal rootslaste poolt pealepandud sõjamaksust (kontributsioonist), mida nõuti sisse rukistes, otrades, kaertes ja heintes sõjaväe ülalpidamiseks. 1650. a. kinnitas kuninganna Kristine selle alaliseks koormiseks, mida võidi õiendada ka rahas vastava normi järele.

Samast sõjaajast on pärit ka „küütide- ja palkideraha“-nimeline maks (Schüss- und Balkengelder), mis seisis alul küütide andmises kuninglikule sõjaväele ja ametnikele ja palkide ning muu materjali jurdeveos kindlustustööde jaoks. Hiljemini aga võidi seda maksu tasuda rahas.

Ka erakorraline „ratsurite moonastamine“ (Reuterverpfllegung) muudeti rootsi aja lõpul normitud alaliseks koormiseks.

Juba sakslaste meie maale asumisest saadik olid nende lääni-mehed kohustatud isiklikult maakaitseks ratsa sõjaväkke ilmuma. Orduaja lõpuks oli aga see aadli esialgne kohustus isiklikuks ilmumiseks „ratseteenistusse“ juba muutunud ja Rootsi valitsuse poolt määratakse, et iga 15 adramaa pealt tuleb anda 1 ratsanik ühes varustise ja ülalpidamisega. Vähema kui 15 adramaa suuruse maa-ala, samuti suurema eest nõuti kohustuse õiendamist vähemalt osaliselt rahas. Põhja sõja ajal tõsteti ratseteenistuse norm kahekordseks.

Nõndanimetatud provintsiaalkoormistest on mainimisväärt: teede ja sildade korrashoid, maks 1637. a. asutatud rüütelkonnakassa heaks („Ladengelder“) ja postikoormis, mis seisis postijaamade ehitamise kohustuses suurte maanteede äärde.

Vähe üksikasjalisemalt tuleb peatuda teede ja sildade korrashoiu kohustuse juures. Kuni 17. sajandi keskpaigani jaotasid mõisahärrad selle koormise ise eneste vahel. Tuntud 1668./71. a. „maapolitseimääruse“ järele kuulutati 8 tähtsamat liiklemisteed peateedeks, ja need jaotati mõõtmise ja kaardistamise järele korrashoiu otstarbel mõisade vahel proportsionaalselt nende adramaade arvule. Neist 8 peateest läbisid praegust Valgamaad 3 järgmist: 1) „Sõja-

tee“ (Heerstrasse) Riiast Volmari ja Valga kaudu Tartu. (Arvatavasti rajati alles nüüd selle tee praegune läänepoolne suund Valgast üle Tõlliste parve, kuna vanem tee, nagu eespool korduvalt oletatud, ida poolt Vilaski parve Sangaste mõisa — Restu ja Otepää kaudu pidi Tartusse viima). 2) Riiast Võnnu, Smilteni, Koivalinna ja Vastseliina kaudu üle piiri Venemaale. Valgamaad riivas ta maakonna kagutipus, minnes Mõniste kaudu Säna peale. 3) Põiktee ida ja kagu suunas Pärnust Karksi, Helme, Pikasilla, Rõngu, Tartu ja Vastseliina kaudu Venemaale. Selle tee talvine otsem ühendus Venemaaga oli Helmest Roobe parve, praeguse Keeni jaama, Sangaste ja Urvaste kaudu, mille tarvitamisel langes ära pikk käänak Tartu.

Ka kiriklikud koormised leidsid rootsi valitsuse poolt kindla fikseerimise. Endise kümnise asemele tuli „kirikuvili“. Kuid selle kõrval püsisid edasi ka vähemad andamid kanade, kalade, linade ja puude näol. Kirikuvili kui ka selle kõrvalandamid lasusid reaalkoormisena nii mõisa- kui ka talumaal. Lisaks kõigele tuli veel kiriklik ehitamiskoormis („Baulast“) ja kiriku- kui ka üldse kohalikkude liiklemisteede korrashoid.

Kõik ülalloendatud koormised, milledele enesest mõista lisandusid tegu ja maksud mõisale, rõhusid talupoega rängasti. Küll püüdis Rootsi valitsus kohe algusest peale parandada talupoegade õiguslikku seisundit, kuid need püüded jäid kuni reduktsioonini ja sellele järgnevate sammudeni kas täiesti ilma või ainult minimaalse tegeliku tähtsusega. Näiteks, ei omanud mingisugust tegelikku väärtust Tartu gümnaasiumi ja ülikooli asutamisel antud õigus, mis lubas ka talupoegade lapsi nendesse õppeasutistesse vastu võtta. Elulikum oli määrus, mis avaldati 1630. a. ja mis pani maksma kindlad turupäevad, mil talupojad võisid takistamata ilmuda oma saadustega linna turule. Kohtureform 1632. a. võttis mõisnikelt kaelakohtuõiguse talupoegade üle, jättes neile vaid kodukariõiguse. Mõisnikkude rõhumise ja muu ülekohtu peale võis talupoeg kaevata õuekohtule.

Rootsi ajal korraldati ümber talupoegade maksustamise viis. Revisjonidega 1630. ja 1638.—41. a. alustati adramaade ümberarvamist saksa adramaadeks. Pärastpoole hakati aga hindama nii maa suurst kui ka headust ja uus ning lõplik adramaa korraldus pandi maksma 1693, peale mõisade reduktsiooni (kogukoormis adramaalt oli 60 taalrit à 90 krossi).

See koormiste õiglasem jaotus, vakuraamatute sisseseadmine, mis takistas maksude omavolilist tõstmist mõisniku poolt, isegi talupoe-

gade kohtu loomine vähemate eksimuste puhuks, rahvakooli aluse rajamine — kõik see on põhjustanud kujutluse „heast rootsi ajast“ rahva keskel. Ja tõepoolest võib tähendada, et rootsi aja lõpul talupoegade seisund on paranenud. Seda soodustas 40 aastat kestnud rahu.

Siiski oli maid ja küli, mis ordu ajal olid asustatud, nüüd aga tühjad. Selles olid süüdi osalt katku- ja ikaldusaastad. Nii laastas katk maad 1656 ja 1657 ja raske ikaldus 1695—97 põhjustas erakordselt suure suremuse.

Lõpuks veel paar sõna Valgamaa elanikkude rahvusliku koosseisu kohta rootsi ajal. Jälgides administratiivset ja tulunduslikku jaostust konstateerisime eespool läti rahvuspiiri edasinihkumist endise Tartu piiskopkonna alal — Kaagjärves ja Harglas. Uusimate andmete najal võime aga väita, et rootsi aja alul rahulisemate olude taas tules ja tühjaks jäänud maa uuestiasustamisel eesti alale sisse tungis mitmekesisest võõrast rahvuslikku elementi, kõige esialgsemate ja tagasihoidlikumate arvestuste järele üldiselt umbes 15% ehk umb. $\frac{1}{6}$. Helme lossiläänis oli see protsent 16,2 ja Valgamaa idapoolel — Tartu alal — koguni 20. Helmes oli enamik uustulnukaid talupe-remehi-lätlasi (koguarvult 11), Tartu alal aga venelasi, kes koondu sid peamiselt Võrtsjärve ja Väike-Emajõe ümbruskonda. Ka 1656./57. a. suure katku ja sellal möllava Rootsi-Vene-Poola sõja (vt. allpool) järele lisandus Valgamaale võõrast rahvuslikku elementi. Selles sõjas lõplikult hävitatud Helme lossi endised sõdurid said endile ligiduses maad. Nii leiame 1683./84. a. kaardi seletustes neid lossisõdurite kohti 2 külas: „Linnakülas“ 5 ja „Soome külas“ 6 kohta. Viimane asustis näib oma nime olevat saanud Soomest pärit olevailt sõdureilt. Pidid ju rootsi ajal rootslased koos soomlastega moodustama vähemalt lossimeeskondade enamiku, ja arvatavasti ei olnud ka see sugugi erakordne nähtus, kui kogu lossimeeskond koosnes ainuüksi nendest. Kuid Helmest eemalgi leidub talukohti, millede pidajaiks nime järele otsustades on endised sõdurid, kes samuti tõid võõrast verd kohalikkude rahvastikku.

Välissündmusi rootsi ajal.

Tähtsamaiks Valgamaad puudutavaiks välissündmusiks rootsi ajal oli kaks sõda Venemaaga. Neist mõlemaist sõdadest võttis osa ka Poola, kes ei suutnud leppida Liivimaa kaotusega, mille alla kuulus Lõuna-Eesti. Esimene kõnesolev Rootsi-Vene sõda, mis kestis

1656—1661, lõppes endiste piiride jaluleseadmisega ja vaenlaste maalt lahkumisega, teine, suurem sõda, mis tuntud Põhja sõja nime all ja mis laastas maad 1700—1710, andis Läänemere idaranniku keskosale uue peremehe vene tsaarist tõusnud keisri näol.

ROOTSI-VENE SÕDA (1656—1661). Kasutades soodsat momenti, mil Rootsi väed olid viidud sõtta Poola vastu, tungisid tsaar Aleksei Mihailovitši väesalgad kevadsuvel 1656 Ingeris üle Rootsi idapiiri. Liivimaale ulatus sõjategevus alles juulikuus.

Juba juulikuu lõpuks on Vene vägede põhjapoolne rühm Liivimaal ümber piiranud nõrgalt kaitstud Tartu, mis sunniti kapituleeruma 12. okt. Seega oli Valgamaa idaosa avatud vaenlasele, kes umbes samal ajal oli lõuna pool võtnud enese alla Koivalinna Volmari suunas. Ehkki tsaari katse vallutada Riiga ebaõnnestus ja venelased pidid sealt taganema suurte kaotustega, sarnanes sõjaline seisund Kesk-Liivimaal 1656./57. a. talvel peajoontes ordu langusaegse seisundiga ligi 100 aastat varemini. Venelaste tegevusbaasiks oli vallutatud Tartu, mida varustati rikkalikult tarvilikkude tagavaradega. Nende edasitungi, eriti aga nende röövsalkade takistamiseks olid Kesk- ja Põhja-Liivimaa lossidesse paigutatud Rootsi vähemad jõud, kes opereerisid peamiselt Võrtsjärve, Väike-Emajõe ja Koiva ülemjooksu joonel. Nii seisis ooberst Glasenap Volmari ja Ronneburgi vahel. Sada aastat varemini vaenutegevuse tulipunktina tuntud Härgmäel asus kapten Johan Beinstyrtz 30 mehega. Kindralmajor Friedrich v. Löwen 500 mehega seisis Viljandis, Otepää ümbruses teotses Streiff 300 draguniga jne. Kõigi Liivimaa kui ka mujalt pärit olevate väeosade peakogumiskohaks („Generalrendezvous“) määrati Ruhja, kus kogumine pidi sündima 1657. a. 11. jaan. paiku.

Suurte raskustega, mida omapoolt veel suurendas maal möllav hirmus katk, ja suure hilistumisega kogunesid viimaks kõik vabad väeosad Ruhja asemel Härgmäele ja läksid sealt märtsis edasi Volmari, kus haigustunud v. Löwen'i asemel kindralkuberner krahv Magnus Gabriel de la Gardie ise juhatuse oma kätte võttis. Venelaste röövkäikude ärahoidmiseks paigutas ta nende okupeeritud ala piiril asuvaisse lossidesse paar vähemat väesalka, muu hulgas Helmesse ooberstleitnant Ludwig Taube 40-nest ratsanikust koosneva eskadroniga. Ülejäänud jõududega kavatses ta aga sooritada Vastseliina kaudu karistusretke Venesse. Alul liikuski ta Petseri suunas, kuid pöördus varsti Marienburgi peale ja sealt Mõniste kaudu Valka, saates Petseri ümbrusse rüüstama vaid ühe vähema väesalga ooberstleitnant Tiesenhausen'i juhatusel. Vaevalt oli Tiesenhauseni salk Val-

gas uuesti ühinenud de la Gardie peaväega, kui venelased selle kannul rootslastele kallale tungisid, kuid suurte kaotustega tagasi löödi. Nende juht — vürst — ühes oma 2 venna ja ligi paarisaja bojaariga jätsid lahingus elu ja rootslased ajasid põgenejaid taga Petseri läheduseni, saades võidumärgiks 5 vene standarti. De la Gardie paigutas seejärel oma väe korterisse Antslasse Mustjõe äärde, mis pidi kaitsma uute üllatuste eest venelaste poolt.

Rootsi väe hulgas möllavad haigused, millede peapõhjuseks peeti põletatud viina, mis nõudnud rohkem ohvreid kui vaenlane, ja väga puudulik varustus ei lasknud de la Gardie'd lõpule viia kavatsatud karistusretke Venesse, vaid sundisid teda uuesti taganema Valka, kuna võitluses langenud vürsti juurest leiti tsaari kiri Pihkva vojevoodale, milles kästi ühendatud jõududega hävitada Rootsi vägi ja edasi tungida Volmarini. Valgas seisis Rootsi vägi, mis koosnes maiskuus 2 722 mehest — 1 948 (harilikust) ratsanikust ja 774 dragunist —, suveni. De la Gardie tegevusetuse ja väheste saavutuste üle avaldati palju nurinat. Alles suve poole elustus jälle vahepeal soikunud sõjategevus. Roots-lased asusid piirama Koivalinna ja viisid sinna kogu väe, kuid venelased kiskusid algatuse uuesti eneste kätte. Teate peale 8 000-mehelise sõjaväe liginemisest Pihkva vojevooda Matvei Šeremetjev'i juhatusel võttis uuesti juhataja kohale asunud kindralmajor v. Löwen kõik ettevaatusvahendid tarvitusele ja seadis kogu peaväe lahingukorda, kuid pidas päevase asjatu ootamise järele 18. juunil paremaks taganeda Rootsi väega kolmandat korda Valka.

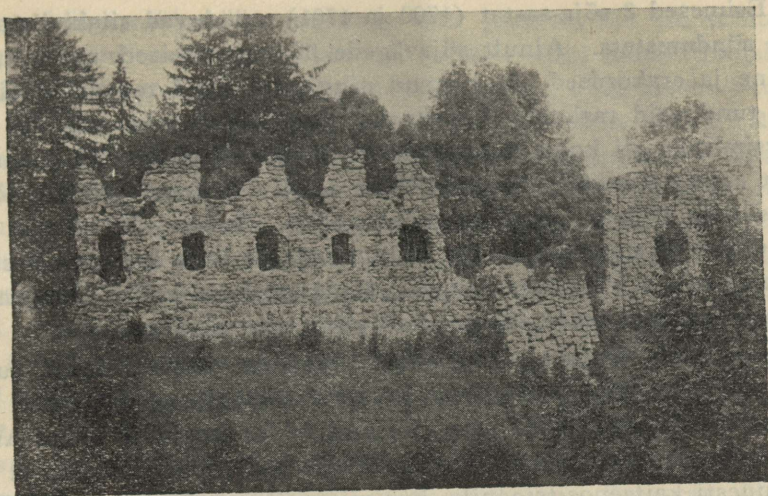
Valgas seati vägi jälle täiesti lahingukorda ja kõigile teedele, läbi- ja ligipääsukohtadele paigutati tugevad vahipostid. Lahing löödi alles järgmisel päeval (s. t. 19. juunil). Teel Koivalinna olevad venelased põrkasid kokku luurekäigule saadetud Rootsi väe kortermeistriga, jälgisid teda Valgani ja tormasid ta kannul ajaviitmata rootsi eelpostide ja nende segipaiskamise järele rootsi vasakule tiivale kallale, löödi aga õige pea rootslaste poolt põgenema. Ühel kitsal kohal tekkis hirmus rüselemine ja ummistus, mille tõttu palju venelasi sattus läbipääsematusse sohu ja jäi tagaajajate kätte. 4 venelaste kompaniid, mis asusid metsa ääres varus, piirati rootslastest sisse ja tapeti pea viimse meheni. Matvei Šeremetjev, keda peeti Venemaa osavamaks väejuhiks, langes kahest kuulist haavatuna vangi ja suri varsti Volmaris. Üldse arvati venelaste kaotused olevat ligi 1½ tuhat meest. Rootslastele langes sõjasaagiks kahureid ja 32 lippu. Võitja Friedrich v. Löwen ülendati kindralleitnandiks ja tema 2 abilist kindralmajoriiks. Rootslaste edu oleks olnud arvata-

vasti veel suurem, kui nende parem tiib mitte poleks lahingu ajal seisnud tegevuseta, et vastu võtta venelaste hoopi, mida oli oodata selja tagant.

Selle lahingu koht on tänini maastikul ligemalt kindlaks määrata, olgugi et ta seda vääriks täiel määral, sest ta jäi kogu sõja suurimaks aktsiooniks väljasõja alal ja ta moraalne mõju oli suur, mida vähendas vaid asjaolu, et rootslased ei osanud ta tulemusi õieti ära kasutada. Löwen asus küll jälle piirama Koivalinna, kuid taganes varsti vale kuulduse peale venelaste uuest pealetungist kõige väga Härgmäele, lõppenud välioperatsioonide lähtekohta, kus de la Gardie juhatusel uuesti oma kätte võttis ja Valgamaa piiridest lahkus, minnes põhjapoole venelaste vastu.

Kaitsejõudude mujaleviimise tagajärjed ilmsid pea. Nimelt tungisid sama aasta oktoobris leedulased Vincentius Corvinus Gonziewsky juhatusel üle Väina, katsusid asjatult õnne Riia piiramisega, kuid okupeerisid siis kiiresti põhja poole liikudes Ronneburgi ja Võnnu ja sundisid ka Volmari kapituleeruma, mille järele neile avanes tee Valgamaale. Rootsi ooberstile Toll'ile oli tehtud ülesandeks lammutada Härgmäe, Helme ja Viljandi loss ja evakueerida sealt sõjamoona ning kahurid Pärnusse. Leedulastel aga õnnestus teda detsembris ootamatult ümber piirata ja hävitada kõige 50 mehega. Siiski ei olnud leedulaste iga seekord Liivimaal kuigi pikk. Juba järgmisel (s. t. 1658.) a. olid nad sunnitud venelaste kallaletungi kartusel maalt lahkuma. Nad katkestasid Pärnu ja Riia piiramise ja läksid veebruaris üle Väina jõe tagasi. Ainult kindlustatud kohad — Helme, Ronneburgi ja Volmari — jätsid nad veel eneste kätte. Märtsi lõpul võttis rootsi ooberstleitnant Buddenbrock Helme leedulastelt ära, kuid 6 päeva pärast sundisid Volmarist tulnud leedulased teda kohta uuesti käest andma. Nüüd põletasid leedulased Helme ja Härgmäe lossi maha, kuid seadsid Helme vähe hiljemini jälle hädapärast korda. Viimaks 25. mail ründavallutasid rootslased ooberst Glasenapi juhatusel Helme lossi teiskordselt leedulastelt, tapsid suurema osa meeskonda, võtsid ülejäänud vangi ja purustasid siis püssirohu abil lossi-kindlustised, teostades niiviisi eelmisel aastal ooberst Toll'ile antud ülesande. Helme loss kui täiesti iganenud ning ülearune kindlus muudeti varemeiks, ja seks on ta jäänud tänapäevani.

Kuid ka sõjal oli varsti lõpp. Venelaste ja rootslaste vahel oli juba sama (1658.) aasta aprillis maksma hakanud ajutine vaherahu, mille kestus 20. dets. Vallisaarel määrati 3 aasta peale. Venelaste poolt Liivimaal vallutatud kohad Tartu, Koivalinna ja Marienburgi

25. joonis. Helme lossi varemed.

jäid vaherahu ajaks nende kätte. Arvatavasti sai ka Valgamaa idapool jälle tunda venelaste okupatsiooni. 1659. a. peeti küll venelastega Pühaste külas Aakres Valgamaa põhjapiiril Pikasilla ligidal läbirääkimisi lõpliku rahu saavutamiseks, kuid tagajärjetult. Alles selle järele, kui Poola 1660. a. Oliva rahu oli Rootsi kasuks loobunud jäädavalt Liivimaast, tuli 1661. a. Kärde mõisas ka venelastega rahu toime ja nende okupatsiooniväed lahkusid Liivimaalt.

Ehk küll 1656.—1658. (1660./61.) a. sõda polnud väga sündmusrikas ja verine, kannatas Valgamaa selle all vististi enam kui ükski teine maakoht Liivimaal, sest siin toimusid suuremad välivägede koondumised ja lahinguoperatsioonid kui mujal, mis toleaegetes oludes mõjusid maasse väga kurnavalt. Eriti hoolimatult talitasid venelased, kes muu seas olid Karula kiriku muutnud oma hobustetalliks ega kohkunud tagasi metsikuist vägivallategudest kohalikkude talupoegade kallal, kes nende eest kabuhirmus põgenesid ja hiljemini rootslaste võidu järele löödud Vene väe riismeile kallale tungisid, et tehtud kurja tasuda.

PÕHJA SÕDA [1700—1710 (1721)]. See sõda, mida peeti Liivimaal samade osavõtjate vahel kui eelmistki, oli palju pikem, raskem ja laastavam eelmisest. Kohati oli ta koguni veel hävitavam kui ordu langusest tingitud sõjad. Et peakallaletungid tulid idast, siis sai Valgamaa oma asendi tõttu jälle eriliselt kannatada välivägede lahingutegevuse ja läbimarssimise all.

Esimised 2 sõja-aastat (1700 ja 1701) mööduvad siiski ilma eriliste sündmusteta. Ainult sõjavägede läbimarssimised, nende majutamine ja erakordsed sõjamaksud ning koormised toovad elanikkudele tunduvaid raskusi. Suurimaks ning tähtsaimaks vägede läbimarssimiseks oli kogu Rootsi väliväe läbimine Karl XII juhatusel suurt sõjateed mööda Tartust Valka ja siit Volmari kaudu Riiga, mis sündis 1701. a. juunikuu teisel poolel. Rootsi väe suurust hinnati umbes 30 tuhande mehele, milline sõjaväe hulk arvatavasti esmakordselt viibis Valgamaa pinnal. Mingisuguseid erilisi juhtumusi, niipalju kui seni teada, läbiminekul siiski ette ei tulnud.

Sama aasta viimsel päeval tulid Valgamaa idaossa uuesti suuremad sõjajõud. Eelmisel päeval Erastveres venelastelt tugevasti lüüa saanud Rootsi välivägede juht Liivimaal kindralmajor Wolmar Anton von Schlippenbach taganes ülejäänud väeosadega Sangastesse ja asus siin uuesti kaitsepositsioonile, kus viibis üle poole aasta. Seisukoht Sangaste mõisa juures kõrgustikul, mida varjas vaenlase eest põhjast lõunasse suunduv soiste kallastega Väike-Emajõgi, oli vastupanemiseks võrdlemisi õige soodus. Ka sai Schlippenbach vahepeal Erastvere kaotuste katteks uusi abivägesid, ei usaldanud aga siin siiski venelastega, kes Šeremetjevi juhatusel 18. juulil 1702 suure ülivõimuga rootslastele kallale tungisid, otsustavasse võitlusse astuda, vaid andis pärast luure- ja valvesade kokkupõrget käsu taganeda Hummulisse, kus Väike-Emajõgi laiem ja seetõttu seisukoht kindlam pidi olema, kuna ta kartis Sangastes ümberhaaramist lõuna poolt.

Sangastest taganes Rootsi vägi esiti Laatresse, hargnedes seal kaheks. Lõunapoolne osa läks üle Tõlliste, põhjapoolne üle Hummuli silla uuele seisukohale, kuna sillad vististi pärast hävitati ja üleminekukohale valvesalgad maha jäeti. Schlippenbachi lootus Hummuli mõisa juures Väike-Emajõe taga paremat kaitset leida osutus täiesti petlikuks. Pikaldane kuiv aeg ja põud olid vee jões nii madalaks teinud, et pea igalt poolt kergesti läbi pääses. Juba järgmise päeva (s. t. 19. juuli) varahommikuks olid venelased rootslastele järele jõudnud. Nende kasakaist, tatarlasist ja kalmükkidest koosnev eelsalk oli Iigaste kaudu Emajõe lõunakäärust ümber tulnud, rootsi valvesalga Tõllistes hävitanud ja võimaldanud sealt ülepääsu venelaste teisele väerühmale. Ületulnud osad jätkasid marssimist Hummuli suunas, kus nad pea kokku pörkasid rootslastega. Esimene kokkupõrge Hummuli teel oli rootslastele edukas. Vaenlane tõrjuti agaralt tagasi ja saadi isegi 6 kahurit saagiks. Vahepeal olid uued venelaste jõud põhjapool, arvatavasti Hummuli mõisa ligiduses mitmest

kohast, kõige rohkem vististi Soka talu juurest, üle jõe tulnud ja tungisid nüüd omakorda rootslastele kallale. Alul suutsid rootslased tagajärjekalt venelaste ülivõimule vastu panna, kuid umbes 5-tunnise võitluse järele kella 10 paiku päeval tuli järsk pööre. Rootsi ratsavägi, mis võib-olla liiga ettevaatamatult oli liginenud vaenlasele, satub viimase ägeda tule alla, ei kannata tulistamist välja, vaid pistab kabuhirmus üle pea-kaela põgenema. Isegi tulistamine omade meeste poolt ei suutnud enam nende põgenemist seisma panna. Loomulikult sattus nüüd ka jalavägi suurimasse segadusse. Ta ei suutnud kumbagi — ei ennast kaitsta ega põgeneda, vaid piirati ümber ja hävitati pea täielikult. Ainult üksikud väikesed salgakesed pääsid kuidagi viisi põgenema ja ilmusid mitu päeva pärast lahingut jälle siit ja sealt metsadest ja soodest päevavalgele. Ka kahurid, mis asusid tulistamiseks väga soodsal positsioonil Hummuli mõisast edela pool kõrgustikul, langesid viimse vaenlase kätte. Ratsaväe riismed, keda tagaajavad venelased ühe teate järele teel veelkord löönud, põgenesid kõige kiiremas korras Viljandi ja Pärnu suunas. Nii õnnetult lõppes umbes 6000 rootslase lahing ligi 20 000 venelase vastu Hummulis. (Siin on toodud kõige tagasihoidlikumad vastavas kirjanduses leiduvad arvud, mis harilikult kaldub liialdusse.) Vahest oleksid tulemused siiski olnud hoopis teised, kui Schlippenbach mitte poleks nõnda kergesti taganenud Sangastest ning algatuse käest andnud. Oma kaotusi hindavad vastaspooled väga erinevalt. Rootsi uurija O. Sjögren'i arvestuse järele langenud rootslasi lahingus 840 meest ja vangi sattunud umbes sama palju; vene teadete järele olnud aga langenud rootslaste arv 4—5. korda suurem; ka vangide arv olnud suurem. Samasugused lahkuminekid tulevad ilmsiks ka venelaste kaotuste hindamisel. Üldiselt peetakse aga langenud venelaste arvu kui mitte suuremaks, siis vähemalt võrdseks rootslaste surnute arvuga. Venelased, kes jäid lahinguvälja peremeesteks, matsid oma surnud kohe lahingu järele; rootslaste laibad jäeti aga saatuse hoolde ja alles hiljemini, kui venelased maalt lahkunud, tuli üks rootsi väesalk, koristas omaste maised jäänused ja mattis nad maha. Nii langenud rootslaste kui venelaste matusepaigaks peab kohalik rahvas „Pisukese“ palu Hummuli mõisa ligidal V.-Emajõe kaldal ja mõningaid puudesalku sealsamas ligidal. Kindralid ja üldse ülemad olla maetud eraldi. Nende haudu tähistavat nüüd need üksikud põlised männid, mis leiduvad mõisa põllul. Kui palju neis arvamustes tõtt, jäägu arkeoloogide uurida.

Venelaste võidu otseseks tagajärjeks oli ümberkaudse maa hir-

mus laastamine, mis nüüd rootsi väliväe hävitamise järele võis sündida täiesti takistamata. Hummulisse jäi Šeremetjev oma väga kolmeks päevaks paigale, läks siis jälle üle Väike-Emajõe tagasi ja suundus viimaks pikas kares Kirapää (Võru lig.) ja Mõniste kaudu Marienburgi peale, mis kapituleerus 23. aug. Teel sinna vallutas ta lühikese võitluse järele 17. aug. Mõniste kindlustatud härrastemaja, mille garnison (Gadebusch'i teatel koosnes see 158 mehest) sunniti alla andma tingimusteta ja mis jättis venelastele oma kahurid kui ka muud sõjatarbed. Igalpool, kuhu Šeremetjev oma väga puutus, saatis ta välja vähemaid salku, kes rüüstasid, põletasid ja tapsid niipalju, kui suutsid või vähegi heaks arvasid. Kõik Valgamaa kirikud langesid selle sõjakäigu ajal tuleroaks. Valga linnas jäi terveks vaid 1 maja. Kõige hirksam oli siiski rahulikkude elanikkude julm mahatapmine või kaugele Venemaale vangimise viimine, mida venelased tegid kogu Põhja sõja kestusel. Eriti kurb oli alaealiste laste saatus: need laaditi Kelch'i jutustuse järele nagu haned koormasse ja viidi niiviisi kaugele tatarlaste maale, kus nad paganuses üles kasvasid. Vist keegi neist ei saanud enam oma sünnimaad näha.

Kuid veel kohutavam oli venelaste rüüsteretk järgmisel (s. t. 1703.) aastal. Ingeri vallutamise järele valgusid nende väesalgad septembris üle Narva jõe Eesti- ja Liivimaale ja läbisid Rakvere, Paide, Põltsamaa, Viljandi, Karksi, Helme ja Valga, minnes Vastseliina juures tagasi Venemaale. Et elanikud aegsasti peitu ei põgeneks, seks tarvitasid venelased lubamatut võtet, saates oma väesalkade eel rootsi viisi rõivastatud isikuid, kes kohalikku keelt oskasid ja talupoegi manitsesid paigale jääma. Rüüstesalkade ilmudes ei halastatud aga kellelegi. Keda vangina kaasa ei võetud, neid hukati isegi tules, s. t. suleti majadesse ja pisteti siis viimased põlema. Kes metsadesse või rabasse olid põgenenud, need otsiti koerte abil üles. Šeremetjevi enese teatel lasknud ta niipalju hävitada ja hukata, kui suutis või eest leidis. Ka Valga põletati nüüd uuesti ühes teiste naaberlinnade, alevite ja lossidega, sest tsaaril polnud veel lootust Liivimaad enesele saada. Lepingu järele pidi see minema peale sõja lõppu Poolale. Kartes võitmatu vastase — Karl XII — tagasitulekut Poolast, püüdis ta juba aegsasti võõrast maad kõrveks muuta, et seega halvata Rootsi vägede tegevust Venemaa vastu niipalju, kui iganes võimalik.

Tartu ja Narva vallutamisega venelaste poolt 1704. a. suvel muutus Valgamaa seisund endisest veel raskemaks ning hädaohtlikumaks. Tartu langemise järele (14. juulil) lugesid venelased kogu Tartu

maakonna enesele allunuks. Seega käristati praegune Valgamaa, mille idapool kuulus ju Tartu maakonda, jälle lõhki kahe sõdiva riigi vahel, nagu see oli olnud juba mitmel korral varem inigi. Vene võimud keelasid surma ähvardusel Tartu maakonna elanikel igasuguse läbikäimise rootslaste käes olevate maaosadega. Tegelikult oli aga täiesti võimatu kinni pidada sellest drakoonilisest keelust. Mitte ainult ühises minevikus juurduvad sidemed, mis valitsesid Tartu maakonna ja muu Liivimaa vahel, ei põhjustanud seda, vaid vahest veel enam see asjaolu, et venelased ise ei suutnud vallutatuks peetavat maakonda sõjalise jõu abil täiesti eraldada muust Liivimaast. Hoolimata kõigist lüüasaamistest ja ebaõnnestumistest leidis kuni kogu maa lõpliku vallutamiseni 1710. a. ikka momente, mil rootsi väeosad, olgugi teinekord õieti väikesed ja nõrgad, jälle said aeg-ajalt mahti tungida end. Tartu maakonda. Kohalikud elanikud pidid siis tahes või tahtmata kokku puutuma rootslastega ja nende käes olevate Liivimaa teiste osade elanikkudega. Säärastel puhkudel sattusid nad alati nagu kahe tule vahele ega tohtinud vaenlikud olla kummalegi sõdivale poolele. Makse, andameid ja igasuguseid teisi koor-misi pidid nad kandma mõlema poole kasuks, seega niipalju kui iga-nes suutsid.

Kuid ka Valgamaa läänepoole elanikkude seisund neil sõja-aas-tail polnud kuigi palju parem. Viibides pea vahet pidamata vaenu-tegevuse tallermaal ja selle ligiduses said nemadki suurimal määral tunda erakordsete aegade erakordseid raskusi. Eriti kardetavad olid venelaste sagedad röövkäigud üle sellal piiriks oleva Väike-Emajõe.

Esimesel kahel aastal pärast Tartu langemist venelaste kätte valitseb Väike-Emajõe liinil ja selle lähiduses sõjaliselt pea täielik vaikus. Venelaste rüüstetegevus Tartust oli suunatud mujale ega näi nii kaugele lõunasse ulatuvat. Pealegi liikusid Rootsi väeosad sellal veel täiesti vabalt kogu Tartu maakonnas kuni Vene piirini, tungi-des teinekord päris Tartu müüride ja bastionideni. 1706. a. sügis-suvel on aga venelaste poolt Tartus juba märgata teatud aktiivsuse tõusu. Lõikuseaja saabudes püüavad nad võidu rootslastega saaki enestele koguda. Rootslesed saavad suurema väerühmaga Kuramaal asuvalt kindralilt Adam Ludwig Lewenhaupt'ilt abi ja tõrjuvad vene-laste väeosad Tartusse tagasi. Et rüüstatud ja toiduaineist viimse võimaluseni lagedaks tehtud Tartu maakonda jäämine rootslastele väga raskeks kujuneb, siis tõmbuvad nende valveosad Valgamaal 1706. a. sügisel lääne poole Väike-Emajõe, kust kerge oli jälgida vaenlase liikumisi Tartu alal ja takistada ta edasitungi läände.

Ooberstleitnant M. v. Brömsen, kes oli siinsete rootsi valveosade ülemaks, valis endale peaasupaigaks Helme. Varsti kutsus Lewenhaupt jälle kõik vähegi vabamad väeosad tagasi enese juurde ja Brömseni käsutada Helmesse jäi kõigest umbes 200 teenistuskõlvulist ratsanikku. Sellest hoolimata täitis ta oma ülesannet rahuldavalt järgmise sügiseni, kuid ei suutnud ära hoida uuesti abiks tulnud jõududega venelaste poolt oktoobris 1707 Tartust toime pandud röövning karistusretke, mis ulatus Karulani ja mille eesmärgiks oli majutusmaksu, teiste andamite ja erakordselt kõrge sõjamaksu sissenõudmine talupoegadelt. Et päästa neid venelaste üle jõu käivate nõudmiste käest ja ise lõikust enesele saada, seks andis Lewenhaupt käsu sulustada venelased Tartus.

Väheste jõudude tõttu nurjus Tartu blokaad ja Brömsen oli novembri alul sunnitud Tartu ligidalt taganema Otepää, Sangaste ja Valga kaudu Lukesse. Detsembris aga, enne kui rootslased oleksid suutnud midagi selle vastu ette võtta, järgnes kindralmajor krahv Otto Rudolf v. Schaumburg'i rüüsteretk Põltsamaa, Viljandi ja Tarku kaudu ümber Võrtsjärve. Pikasilla kohalt läksid venelased üle V.-Emajõe tagasi Tartu maakonda ja sealt Rõngu, Puka, Sangaste ja Antsla kaudu Karulasse, kus nad 2. jaan. 1708 kiriku juures laagrisse asusid.

Veel samal õhtul tungis Brömsen koos ooberstleitnant Johann v. Kaulbars'iga venelaste laagrite kallale, löödi aga peale esialgset edu arvuliselt ligi 10-kordses ülekaalus oleva vaenlase poolt põgenema. Brömsen ja Kaulbars taganesid Lukesse ja sealt edasi Härgmäele. Schaumburgi vägi järgnes neile 4. jaan. Valka, põletas linna kolmandat korda ja liikus siit edasi Lätimaale, et seal uute Vene vägedega ühineda.

Seisund Liivimaal, eriti aga poolitatud Valgamaal muutus nüüd äärmiselt hädaohtlikuks. Mõök, mis kogu aeg Karl XII näol oli rippunud venelaste pea kohal ja neile olnud peamiseks põhjuseks Liivimaa halastamatul laastamisel, ähvardas nüüd lõpuks tõesti kukkuda. Löönud oma senise vihatuima vastase Poola (-Saksi) kuninga August II ja sundinud ta enesega rahu tegema, lahkus Karl XII nüüd kirdesuunas Poolast ja sundis venelased 26. jaan. 1708 Grodnost taganema. Tsaar Peetri kindla oletuse järele oli ta lähimaks kavatseks tungida Põhja-Venemaale ja niiviisi kergeima vaevaga taasvallutada venelaste poolt okupeeritud Rootsi alad, lahutades nad enne Süda-Venemaast. Et säärasel korral okupeeritud Liivi- ja Eestimaa osade kaitsmine tsaarile paistis olevat väga raske, nähtavasti

päris võimatu, otsustas ta uuesti siin niipalju laastata ja hävitada ning elanikke vangidena Venemaale saata, kui suudab, lõpuks kindlustised hävitada ja siis oma sõjaväe ära Venemaale viia.

Nüüd, Rootsi kuninga liginedes Vene piirile, algasid Liivimaal asuvad Vene väeosad palavikulist ettevalmistust maalt lahkumiseks. Et kiiremini ja põhjalikumalt teostada maa ruineerimistööd, seks said venelased Tartus uusi abivägesid. Rootslaste seisund Pärnu maakonnas, kuhu kuulus läänepool Valgamaast, kujunes seevastu kevadeks 1708 sõjaliselt äärmiselt nõrgaks. Kirjeldamatu puudus ja nälg valitses igalpool, nii sõjast laastatud ning võimatuseni kurnatud maal kui ka nende vähearvuliste Rootsi väeosade hulgas, kes asusid Väike-Emajõe liinil valvel Tartu maakonna okupeerinud venelaste vastu. Eriti raskeks kujunes ooberstleitnant J. von Kaulbars'i dra-guniterügemendi seisund Helmes. Rügemendi peasupaigaks oli Kärstna, kuna valve- ja luurepostid seisis Väike-Emajõe ääres, tehes tarviduse järele luurekäike üle jõe — ajutiselt isegi kuni Tartu ligi-duseni. Aprilli lõpu poole said rügemendil kõik kohapealsed taga-varad nii otsa, et sõdurid ei näinud tervelt 10 päeva jooksul „ühtki suutäit muud leiba kui seda, mis neile ohvitserid, kes ise puudust kannatasid, kaastundmusest omast käest andsid, et neil ainult elu sees hoida“. Ka hobused polnud enam nädalate kaupa saanud peo-täitki kõva toitu, vaid pidid iga päev seisma väljas lume ja vihma käes ja öösiti sööma mädanenud katuseõlgi ilma jahu ja kaerteta. Pole siis ime, et neist igapäev palju ära lõppes. Rügemendiülema v. Kaulbarsi enese ütluse järele ei jäänud talle enam 50 hobustki, kes oleksid jaksanud päevas 2 penikoormat käia. Pärnu asehaldur Ström-feldt tellis küll aegsasti Riiast toidumoonna, mis hilistumisega aprilli viimseil päevil merd mööda Pärnu jõudis. Aga ei leidunud enam veoloomi, kes oleksid selle Helmesse sõduritele kätte viia jaksanud. Selleks käsutatud talupoegade küüthobused olid enamasti nii jõuetud, et ei suutnud tühje vankreidki Pärnu vedada, rääkimata toidumoonna õigeks ajaks edasitoimetamisest.

Enesest mõista, et säärases olukorras jäi täide viimata Lewen-haupt'i asetäitja viitsekubener Funcken'i käsk (19. märtsist), koon-dada kõik lõunapoolsed valveosad Väike-Emajõe liinile, et siis siit ühes Kaulbarsi rügemendiga venelastele Tartu alal kallale tungida ja neid takistada oma äärmiste laastamiskavatsuste teostamisel. Üht-lasi oli tarvis tõsiselt katsuda nurja ajada venelaste käimasolevat suuremat jõudude koondamist, mis ette võetud Lewenhaupti löögi kartusel Põhja-Venemaa vastu. Nimelt oletasid venelased, et kuna

Karl XII kõigi ootuste vastaselt oli pöördunud kaugele lõunasse, siis astub tema asemel põhjas tegevusse Liivi- ja Kuramaal asuvate Rootsi vägede juhataja kindralmajor Lewenhaupt.

Et rootsi valveosade kirjeldatud äärmiselt viletsa seisundi ja vähese arvu tõttu aga õige pea igasugune lootus kadus tugevate Vene väeosade ühinemist Tartu alal kuidagiviisi takistada, siis ei jäänud rootslastel muud nõu üle, kui püüda viimse võimaluseni kinni pidada soodsat Väike-Emajõe liini. Selleks avaldas Eestimaa kindralkuberner krahv Niels Strömberg lõpuks üldise väkkekutse (Generalaufgebot), mis oli võrdne meieaegse üldise mobilisatsiooniga. Kõik sõjateenistuseks kõlbulised talupojad pidid ilmuma maikuu keskpaigaks Pärnu, kust neid kavatseti edasi saata Väike-Emajõe äärde kaitseliinile. Kuid ka see äärmine vahend ei andnud nimetamisväärseid tulemusi. Süüdi oli talupoegade hulgas valitsev kohutav puudus ja vaesus. Peale selle pillati just kokkutuleku eel, Valgamaa lõunapiiri ligiduses Wohlfahrti juures 6. mail ooberstleitnant Brömsen'i eskadron venelaste poolt laiali, misjuures Brömsen ise, 1 leitnant ja 61 sõdurit langesid vangi ja 101 hobust saagiks. Rootslaste õnnetus tekitas Pärnumaal kirjeldamatu paanika. Kabuhirmus kardeti ja põgenevate Rootsi dragunite poolt levitati teadet, et venelased, kes olid Bauer'i ja teiste ülemate juhatusel kaguosast 9. ratsarügemendiga Liivimaale tulnud, kogu jõuga peale tungivad ja kavatsevad laastata kogu Pärnumaad. Loomulikult ei olnud nüüd enam juttugi Väike-Emajõe liini kinnipidamisest ja mobilisatsioonist, veel vähem Tartu maakonna abistamisest venelaste laastamise vastu. Kaulbars põgenes oma dragunitega Helmest Saardesse.

Varsti selgus küll, et kabuhirmu tekitanud kuuldused venelaste kallaletungist Pärnumaale olid aluseta. Siiski ei julgenud Kaulbars oma vähete teenistuskõlbuliste meestega enam Karksist kaugemale itta minna, kartes taganemistee äralõikamist vaenlase poolt, kes peatus umbes nädal aega Wohlfahrtis ja Valgas, rüüstates ümbruskonda. Helme ja Väike-Emajõe liini täielikku saatuse hooleks jätmist kasutasid venelased, võttes mai keskpaiku enda alla ülekäigukohad Pika-sillal ja Roobe parvel ja saates juba 15. mail luurepatrullid Hummulisse ja Patkülla. Bauer liikus aga umbes samal ajal oma väega Valgast Mõnistesse, jäi sinna suure Pihkva maantee äärde mõneks päevaks laagrisse ja liikus siis, ühinenud Tartust tulnud väeosadega, edasi Rõugesse, et seal oodata Lewenhaupti poolt oletatud kallaletungi. Et seda aga niipea ei järgnenud, siis läks ta juuni alul kogu väega edasi Tartu.

Lewenhaupti ei tarvitsenud venelastel enam karta. Ta sai juuni alul Karl XII käsu, ilmuda kogu oma väe ja sõjatarvete tagavaradega kuninga juurde, võttes Liivimaalt kaasa ka kõik vähemad välväeosad ja jättes maa täiesti kaitseta. Alles Pärnu asehalduri Strömfeldt'i pikkade palvete ja pealekäämistele järele andis ta viimaks loa 100 draguni mahajäämiseks kapten Claudius Nordenburg'i juhatusel. Kuid veel enne kui Kaulbars mahti sai oma väeosaga Karksist Lewenhaupti juurde teele asuda, tuli tugev venelaste salk 19. juunil Pikasilla juures üle V.-Emajõe eesmärgiga, Kaulbarsi asetäitjale major Rosenkampfi'le ootamata kallale tungida ja teda vangi võtta. See neil siiski ei õnnestunud. Ainult 3-meheline eelpost Taagepera kõrtsi juures jäi venelaste kätte, Rosenkampfi aga oli sunnitud taganema teisele poole Apja, kuna vaenlane kolmepäevase rüüstamise järele rikkaliku saagiga takistamata üle V.-Emajõe tagasi pöördus.

Nüüd, s. t. 1708. a. kesksuvel, osutus Liivimaa väga omapärasel seisundis. Hävitanud Tartu linna ja laastanud viimse võimaluseni maakonna, taganesid venelased Rootsi kuninga oodatavate löökide kartusel kõigega, mis vähegi kaasa võtta kõlbas, maalt välja, ja ka rootslaste nimetamisväärset valveosad olid juba vähe varemini Liivimaalt lahkunud, et Lewenhaupti juhatusel Karl XII-ndale kaugele lõunasse appi minna. Eriti praegune Valgamaa vabanes täiesti kumagi poole vägedest ja oli mõneks kuuks ainult enese hooleks jäetud. Alles septembris võimaldus rootslastel saata ooberstleitnant Magnus von Nieroth 2 pataljoni (ligi 600 meest) jalaväega üle Emajõe Tartumaale. Ta käis oma salgaga kuu jooksul kogu maakonna Vene piirini läbi, tuli siis oktoobris jälle tagasi Pikasilla ligidale Pühaste külla, kus peatus mõne nädala ja taganes seejärele, kui oli saanud teateid uute Vene jõudude koondamisest idapiirile, esiti üle jõe Viljandi alale, siis Apja ja lõpuks detsembris tagasi Pärnu. See oli Rootsi vägede viimne retk Tartu ja praegusse Valga maakonda ega täitnud temale pandud lootusi, täiendada Pärnu magasinini uute viljagavaradega. Ka Tartu ala kõrvalisemad ja lõunapoolsemad osad olid niivõrt laastatud, et ei andnud midagi.

Järgneva 1708./09. a. talvel valitses Valgamaal mõlemal pool täielik rahu. Kuid 1709. a. varakevadel tulid venelased Tartu tagasi ja nende edasiminekuks polnud kaitsetul maal enam takistusi.

Ainult mereäärsed kindlused Riia, Pärnu ja Tallinna olid veel kindlasti rootslaste käes. Nende langemine 1710. a. suvel ja sügisel otsustas Liivimaa saatuse lõplikult Venemaa kasuks, olgugi et mujal kestis sõda veel 1721. a. aastani, mil sõlmiti Uusikaupunki rahu. Rahu-

leping andis Eesti- ja Liivimaa, ühes sellega ka Valgamaa jäädavalt Venele.

Põhja sõda, mis löikas kogu Eesti rahva luusse ja lihasse, pidi Valgamaale jätma veel sügavamad jäljed kui paljudesse muudesse kohtadesse, mis jäid enam kõrvale ja tagaplaanile, kuna Valgamaa seisis pea vahet pidamata igasuguse vaenutegevuse keerises. Ka tundus 1709.—11. a. kestva suure katku laastamistöös siin sõja läbi nii põhjalikult hävitatud maal mitmevõrra valusamini kui mujal, kus vaenutegevus polnud möllanud nõnda kohutavalt. Seda kinnitab omapoolt katku surnute arv kihelkondades, mis on võrdlemisi õige kõrge, nimelt Sangaste-Laates 1 351, Helmes 876 ja Harglas 395 inimest. Karula kohta puuduvad andmed. Võrumaa viies suuremas kihelkonnas, kust katkuohvrite arv teada, oli kogusummas katku surnud kõigest 1 245 inimest. Et praegusel Tartu-, Viljandi-, eriti aga Pärnumaal surnute arv kohati veel palju suurem oli kui Valgamaal, siis näib see eeskätt olenevat sõjast järele jäänud elanikkude hulgast. Kus kedagi polnud, sealt ei saanud ka surm enam midagi võtta.

Üldiselt näib aga seisund Valgamaa siirdumisel Vene võimu alla olevat umbes sama vilets kui endiste valitsusvahetuste (1582 ja 1629) ajal. Ehkki eelmistel kordadel vaenuaja kestus oli üldiselt pikem, ei saa seda vististi vaenutegevuse intensiivsusest igas suhtes hästi võrrelda Põhja sõjaga.

Valgamaa Vene valitsuse all (1710—1918).

ADMINISTRATIIVNE JAOSTUS. Et Tartumaad enesele jätta, mis pidi Vene-Poola vahelise liidulepingu järele ühes muu Liivimaaga sõja lõpul Poolale minema, selleks eraldas tsaar Peeter ta 1713. a. ühes praeguse idapoolse Valgamaa, Võrumaa ja osa Viljandimaaga iseseisvaks administratiivseks ühikuks, mis allus Tallinna kindralkubernerile ja mille tegelik valitsemine (nagu kohalikkude ametnikkude ja kohtunikkude määramine) 25 000 rubla suuruse aastamaksu eest usaldati kohalikule Tartumaa rüütelkonnale. Valgamaa läänepool jäi aga endiselt ühendusse muu Liivimaaga, kus viimati mainitud aastal seati sisse Riia kubermang. 1727. a. ühendati Riia kubermanguga ka Tartumaa, mille eraldamiseks polnud enam mõtet, sest Uusikaupunki rahu 1721. a. jättis Venele kogu Liivimaa.

Praeguse Valga maakonna enne Luke ja Härgmäe kihelkonda kuulunud osad (praegune Sooru vald ja end. Paju ja Hoomuli valla osad), mis rootsi aja lõpul (vt. eespool) olid eraldatud Pärnumaast,

ja varemni Tartu maakonna järele olnud Valga linna jättis Vene valitsus arvatavasti kohe alul Riia maakonda, kuhu neid loeti kuni uute maakondade loomiseni, mis võeti ette 1783. a. n. n. „asehaldamiskorra“ maksmapanekul Liivi- ja Eestimaal. Asehaldamiskorra sisseadmisel tõsteti maakondade arv Liivimaa mandril kahekordseks, s. t. 4-lt 8-le. Viljandi, Võru ja Volmari maakonna kõrval asutati ka uus Valga maakond, mis kujundati endise Riia ja Võnnu maakonna äärmisist kirdepoolseist osist. Uue Valga-nimelise maakonna 11 kihelkonnast ulatusid aga ainult 2 — Luke ja Härgmäe (nagu ülal juba tähendatud) oma äärtega eesti alale, kuna teised 9 asusid kõik Lätimaal. Valgamaa idapoolest läksid end. Tartu maakonna lõunapoolseist kihelkonnist loodud uue Võru maakonna külge Karula ja Hargla. Sangaste jäi endiselt Tartu maakonna alla, samuti ka pärast vene aja lõpu poole Sangaste vallaga ühendatud Restu kogukonna päralt olev, kiriklikult Urvastesse kuuluv Visela küla, mis 1783. a. määrati Võru maakonda. Ka Sangaste valla lõunapoolne osa, Korijärve küla ja Iigaste kogukond kuulusid kiriklikult Võru maakonda, sest nad on Karula kihelkonna järele.

Helme kihelkond jäi asehaldamisajal ühes naaberkihelkondade Tarvastu ja Paistuga endiselt Pärnu maakonda. Olgugi et asehaldamiskord kestis õige lühikest aega (1783—1796), jäid sellal loodud maakonnad püsima. Pärastpoole ainult muudeti nende piire. Nähtavasti läinud sajandi alul viidi Helme ühes eespoolnimetatud naaberkihelkondadega Pärnu maakonna alt Viljandi maakonda, sest 1826. a. Riias ilmunud H. v. Bienenstamm'i „Geographischer Abriss der drei deutschen Ostseeprovinzen Russlands“ mainib neid kihelkondi juba Viljandi sillakohtu piirkonda („Ordnungsgerichts-Kreis“) kuuluvaina. Kirjeldatud jaotus maakondadesse püsis praegusel Valgamaal ja arvatavasti kogu Liivimaal territoriaalselt kuni Vene valitsuse lõpuni. Ainult maakondade alluvuses tuli 1917. a. märtsirevolutsiooni järele muudatus. 30. märtsil samal aastal kinnitatud uus ajutine maaomavalitsuse seadus ühendas Põhja-Liivimaa eesti maakonnad, nende hulgas ka siin eraldi mainimist väärivad Tartu, Võru ja Viljandi maakonna senise Eestimaal kubermanguga üheks administratiivseks ühikuks, mis haaras pea kogu praeguse Eesti territooriumi (Petserimaa, Narvatagune ja Läti piiri äärne riba muidugi välja arvatud). Selle valitsemise oli Tallinnas asuva keskvalitsuse (Vene ajutise valitsuse) komissari käes. Lõuna-Eesti jaoks määrati Tartu abikomissar.

Vene valitsuse aegne administratiivne korraldus, omavalitsus,

kohus ja politsei ei paku Valgamaa suhtes, võrreldes muu Eestiga, üldjoontes niivõrt erilist, et sellel tarvitseks pikemalt peatuda. Kuna pealegi see aeg praegusajale lähemal ning üldtuntum, siis püüame ruumi säästmise mõttes hoiduda, vastuoksa eespooltoodule, kõigist üldist laadi kirjeldusist, vaid tuua ainult praeguse Valgamaa ala eriti puudutavaid üksikasju*).

Kirikuolude kohta tuleks märkida, et Vene aja lõpul ev.-luteri koguduste arv suurenes ühe võrra: 1908 sai eesti Peetri kogudus Valgas täiesti iseseisvaks, kuna ta enne oli eesti pihtkonnana (aastast 1880) saksa-läti Jaani koguduse juures.

1845—48 aset leidnud vene usku siirdumine kutsus Valgamaal ellu alul neli maa- ja ühe linnakoguduse.

Esimene asutati Sangastesse 1845. See jagunes juba kahe aasta pärast kaheks, Ilmjärve (Tartumaal) ja Laatre koguduseks. Karulas (Vissis) tekkis kogudus 1846, samal aastal Soontagasa. Harglas asutati alul Hargla-Mõniste kogudus, keskkohaga Sarus, see viidi aga hiljemini üle Ritsikule Rõuge kihelkonda. Osaliselt selle asemele asutati Laanemetsa 1849 uus Hargla-nimeline ap. õigeusu kogudus. Nikolai-nimeline kogudus tekkis Valka (? 1845. a.).

Sajandi lõpu poole asutati Valgamaale veel kolm uut ap. õigeusu kogudust. Soontaga koguduse keskkohast siirdus 1879 ehitatud Priipalu kiriku juurde, millega ühenduses koguduse piirid nihkusid enam itta. Helmesse asutati aga uus ap. õigeusu kogudus. Karula idaossa asutati 1896 uus Kaika kogudus ja Valka samal aastal Isidori-nimeline vene-läti kogudus.

Valdussuhteis töid muutusi mõisade taastamine ehk restitutsioon ja talude mõisastamine ühest ning müümine teisest küljest.

Rootsi ajal redutseeritud mõisadest (v. lk. 171/2) taastati esimesena Pringi mõis 1712. a., siis Roobe (1722), Laanemetsa (1723), alles 1762 Iigaste. Sangaste ühes Karula ja Kaagjärvega kinkis Peeter I 1723 kindralleitnant Iv. Mih. Golovin'ile (kelle poeg 1741 Karula edasi müüs, kuna Sangaste ja Kaagjärve veel paariks aastakümneks jäid samale sugukonnale).

Talumaade mõisastamine ilmneb sellest, et Karula asemel, näiteks, enne vene aega seisis küla, kuna vene ajal hakkab esinema siin sellenimeline iseseisev mõis. Sama lugu oli Unikülaga, mis alul tekkis Tõlliste karjamõisana, 1829 aga iseseisvana ära müüdi. Samal

*) Sellele seisukohale on toimetus pidanud asuma just ruumi arvestades, vaatamata sellele, et seega autori kirjutise ühtlus kannatab.

teel tekkisid Lota mõis 1790 (Keenist) ja Kirbu ehk Pikkjärve mõis 1809 (Iigastest). Need on üksikud näited. Üksikute talude või nende rühmade liitmine mõisadega oli aga niivõrt üldine nähtus, et asunikud tänapäev veel leiavad sageli oma mailt endiste mõisastatud talude ahervarsi.

Esimesed talud maakonnas müüdi päriseks Laanemetsas 1853 ja 1856, kummalgi aastal üks talu. Sellele järgnes 1857 kümme talu Roobel. 1858 müüdi Helmes kaks talu, 1859 Jõgevastes üks ja 1860 Leebikus korraga kakskümmend ning Alamõisas viis. Edaspidi jätkuvad üksikud müügijuhtumid kuni 1866. aastani, mil on märgata taludemüügi tunduvat tõusu ja mis kestab 2—3 aastat, kordub siis paariaastase vaheaja järele 1871—75 uuesti. Ka hiljemini leidub üksikuid tõusu- ja mõõna-aastaid, kuid haripunkt on juba mööda. Üheksakümnendais aastais ja isegi veel käesoleva sajandi alul kuni maailmasõjani tuleb mõnes mõisas, nagu Pukas, Keenis, Sangastes ja Holdres ette suurearvulisemaid müügijuhtumeid, Hummulis müüakse üks talu aga alles 1915.

Pole huvitusega ära märkida üht varajast rüütlimõisa omandamise juhtumit eesti talupoja soost võrsunud isiku poolt. Taagepera Sõnni talust pärit olev Hans Erdell ostis 27. apr. 1868 (s. t. 2 aastat pärast rüütlimõisade omandamise vabaksandmist mitteaadlikele Liivimaa maapäeva poolt) 18 000 hõberubla eest endale Roobe mõisa päriseks.

Rahvussuhted. Ei ole kahelda, et peale Põhja sõda ja sellele järgnenud suurt katku Valgamaa rahvastik jäi hõredaks. Tema uuestiasustamise kohta ei ole aga kindlaid andmeid. Rahvtraditsioon kõneleb mujalt, eriti ka võõrsilt sisserändamisest. (Tuntud Hellat'ite perekonnas on säilinud traditsioon, et nende esivanemad tulnud Läänemaalt Keeni „Hällatu“ tallu.) Samuti kõneldatakse talupoegade vahetamisest ja müümisest, vene rändkaupmeeste paigalejäämisest.

1860-ndais aastais võimaldasid seadused ja tulunduslikud olud suuremat liikumisvabadust. Algas suur väljarändamine, alul Samarasse, Valgamaalt vist suuremal määral kui mõnestki teisest maakonnast. Eriti Sangaste, Karula ja Hummuli kohta on teateid, et seal väljarändamine oli 1860-ndail aastail õieti elav.

Taludeostu tõusuajad soodustasid väljarändamist, aga ka rahvastiku vahetust lähema naabusonnaga. Eesti-Läti piiril Karulasse, Laanemetsa ja Tahevasse tuli sellal üksikuid perekondi Lätist. Karulas soodustanud lätlaste sissetungi läti rahvusest valitseja, Harg-

las Mõniste, Saru ja Taheva ühine omanik v. Wulf. Vastupidi: eestlasi rändas ka Lätti ja nad omandasid seal peamiselt Aluksne (Marienburgi) ümbruses talusid. Valgamaal ostis talusid ka kauge- malt mehi, eriti Karksist ja Paistust. Neid „mulke“ tuli kõige rohkem Keeniga ühendatud Lota valda, Tõllistesse, Karulasse ja Laanemetsa. Väljarändamine Venemaale, uemal ajal ka Ameerikasse ja mujale, on jätkunud tõusu ja mõõnadega kuni maailmasõjani. Popsidest ja sulaseist rikas Sangaste näib olevat andnud eriti suure arvu välja- rändajaid Venemaale.

1910. a. paigu toodi Mõnistesse ja temaga ühise omaniku päralt olevaisse mõisusse Harglas, samuti Hummulisse Lõuna-Venemaalt saksa koloniste töölisteks. Maailmasõja ja okupatsiooni päevil kadusid need jälle kõik peale paari erandi.

Rööbiti hilisema väljarändamisega toimus maarahva Valka asu- mine, eriti Purakülla. Valga kasvamine eesti soost elanikkude arvel arenes 1889. aastast (laiarööpaliste raudteede avamine!) eriti kiirelt, nii et juba 1901 läks linna omavalitsuse juhtimine eesti soost linnapea kätte, s. o. varemini kui üheski teises eesti linnas. Käsikäes Valga linna kasvamise ja eestistamisega käis eestluse edasitungimine pea kogu lõunapiiril. Alles maailmasõda ja sellele järgnenud sündmused panid eestlaste edasinihkumise lõunas seisma.

Talurahva seisund. Usulised ja ühiskondlikud liikumised. Ärkamisaeg. 1905. aasta.

Raskeim pärisorjuse aeg esimesel Vene valitsuse sajandil, isik- liku priiuse saabumine teise sajandi alul ja teoorjuse aeg tabasid Valgamaa ala ühes ülejäänud Liivimaa osadega, samuti kui talurah- vaseadused alates sajandi keskpaigast, mis parandasid talurahva õigus- likku olukorda ja löid temale omavalitsuse.

Sündmusist, mis haarasid päris- ja teoorjuse ajal ka Valgamaa rahvast, on mainimisväärt vennastekoguduse liikumine ja talurahva käärimine 1840-ndail aastail, mõlemad välimiselt usulised, olemuselt aga enam või vähem puhtsotsiaalsed liikumised. Puuduvad andmed, kuivõrt puudutas Valgamaad vennastekoguduse liikumise esimene laine krahv Zinzendorf'i külaskäigu puhul Eesti- ja Liivimaaale 1736. Kuna aga üks selle liikumise koldeid asus Urvastes, siis on tõenäolik, et see levis ka praeguse Valgamaa alal.

Kindlaid teateid Valgamaa kohta leidub meil vennastekoguduse teisest suurest tõusuaegast XIX sajandi alul kui ka hilisemast ajast.

Sellest tunnistavad kõigepealt vennastekoguduse palvemaja Harglas, Helmes ja Sangastes, kuna see Karulas puudub. Vanim neist näib olevat Tammi palvemaja Harglas, mis ehitatud 1811. a. 1837. a. on vennastekoguduse liikmete arv seal umbes 300, Helmes 550 ja Sangastes 220. Viimases kihelkonnas leidub sellal koguni 2 palvemaja. Sajandi teisel poolel ja lõpu poole hakkab vennastekoguduse liikumine rahva huvi languse ja kirikuõpetajate vastutöötamise tõttu vähenema. Eriti Helme õpetaja Behse olnud agar ning äge vennaste vastane. Siiski päris lõppenud ei näi see liikumine veel praegugi olevat, vähemalt Harglas mitte.

Hoopis mõjuvamalt ning laiemalt kui vennastekoguduste liikumine kiskus hulki enesega kaasa 1840-ndate aastate käärimine, mille põhjustas 1819. a. antud „lindpriiuse“ tagajärjel tekkinud talurahva väljapääsmatu tulunduslik ja õiguslik seisund koos looduslike katastroofidega terve rea üksteisele järgnevate raskete ikaldusaastate (1840, 44 ja 45) näol, mis töid 1844.—46. a. maale kohutava näljahäda. Esimene liikumise hoog, saanud viimse tõuke eelmise aasta suurest viljaikaldusest, vallandus 1841. a. suvel. Kuulduste mõjul hakkasid talupojad hulkadena ilmuma Riiga ametiasutistesse oma hädasid kaebama ja end „soojale maale“ rändamiseks üles kirjutama. „Sooja maa“ all mõisteti Lõuna-Venemaad, kus elu pidi olema kerge ja kõike leiduma külluses.

Esimesed Riias-käijad Eesti alalt olid pärit Valgamaalt — Kaagjärvest ja Koikkülast (2. ja 7. juulil) — ja ka hiljemini andsid siinset kihelkonnad neid suuremal määral kui mujal. Eriti oli käärimisest haaratud Sangaste, kus kindralkuberner parun von der Pahlen oma ringreisil Liivimaa rahutumaisse maakohtadesse augustikuu teisel poolel laskis Pukas ja Restus süüdlasi käärimises valjult karistada. Pukas näiteks said 3 Rautsepa-nimelist isikut ihunuhtlust, kusjuures neist 2 — kohalik koolmeister ja kirikuvöörmünder — enne ametist tagandati. Reale talupojele määrati 1—8 päeva vangistust. Ka Helmest oli üksikuist kogukonnist käinud talupoegi välja rändata soovijate nimekirjadega Riias, kuna muidu Lõuna-Eesti läänepoolsed maakonnad — Pärnu ja Viljandi — sellal veel vaikseks olid jäänud.

Mõjuvama ning kestvama talupoegade rahustamisvahendina kui kindralkubeneri isiklikku ringreisi kohtadele kasutati rohkearvuliste sõjavägede maale toomist. Selle käärimisega on seotud 4. det. 1841. a. Pühajärvel toimunud vastuhakanud talupoegade karm karistamine sõjaväe poolt. Valgamaalasist on teada ainult üks mees, kes

vitsahoope sai Valgutas, kus 23. dets. aset leidis samalaadne karistamine kui Pühajärvel.

Tegelik vene usku astumine algas alles 1845, kui karmide survevahendite tagajärjel vahepeal kolmeks aastaks soiku jäänud käärimine uue, palju raskema ikalduse ja näljahäda tõukel vallandus eelmisest suurema jõuga.

Massiline usuvahetuslik liikumine kestis lühikeste, teatud vahe-, tõusu- ja mõõnaaegadega 1845.—1848. a. ja vaibus siis peamiselt vene usku siirdumisega seotud lootuste mittetäidemineku tõttu. Kuid liikumise soikumisel avaldas omajagu mõju ka luteri kirikuõpetajate, mõisnikkude ja endisele usule truuks jäänud talurahva vastutöötamine. Praeguse Valgamaa kihelkondades, välja arvatud Valga linn ja Eestisse jäänud end. Luke kihelkonna osa, mille kohta vastavad kokkuvõtted puuduvad, andis vene usku siirdumine 1845—48 H. Kruus'i uurimuse („Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail“) põhjal arvuliselt järgmisi tulemusi:

Kihelkonnad	Õigeusulisi 1848			Rahvaarv 1850			Õigeusuliste 0/0			Mitmendal kohal õigeusuliste 0/0-kõrguselt Lõuna-Eesti 54kkh hulga
	mehi	naisi	kokku	mehi	naisi	kokku	mehi	naisi	kokku	
Sangaste	2570	2417	4987	4860	5400	10260	56,4	47,6	48,6	4
Hargla	1115	812	1927	2816	3193	6009	39,6	25,4	32,1	8
Karula	580	539	1119	2029	2282	4311	28,3	23,7	26,0	12
Helme	923	798	1721	4759	5291	10050	19,4	15,1	17,1	23
Kokku	5188	4566	9754	14464	16166	30630	35,8	28,2	31,8	I koht

Kruusi töös on maakondlikud suhtarvud arvatud vastavalt selleaegsele administratiivsele jaotusele, mille järele Sangaste kihelkond kuulus Tartu, Hargla ja Karula Võru ja Helme Viljandi maakonda. Arvates aga nimetatud kihelkonnad Valga maakonna alla, mille nad kokku praegu peale mõningate äärmiste osade moodustavadki, saame ülihuvitava maakondliku keskmise — 31,8% —, mis oma kõrguselt ületab kõik teised 5 Lõuna-Eesti maakonda, kus kõnesoleval ajavahemikul siirdumine aset leidis. Valgamaa esikoht tuleb veel reljeefsemalt ilmsiks, kui tema kihelkondade eraldamise järele omaette ühikuks ka naabermaakondades vastavalt nende koosseisu vähendamisele tarvilikud ümberarvutused läbi viime. Selle tõttu langevad viimaste keskmised ja nimelt järgmiselt: Võrumaa oma 11%-lt 7,3%-ni, Tartumaa oma 12,4%-lt 8,8%-ni ja Viljandimaa oma 12,6%-lt 11,9%-ni.

Kui võtta arvuliselt, siis ületavad 1848. a. väikese Valgamaa 4 kihelkonda siirdunute koguhulgaga — 9 754 inimest — enam kui kahekordselt praegu 6 kihelkonnast koosneva ning rahvaarvult kui ka maa-alalt tunduvalt suurema Võrumaa siirdunute koguarvu, mis, maha arvatud Hargla ja Karula siirdunud, oli kõigest 4 190 inimest. Valgamaa siirdunute koguarv jäi isegi veidi kõrgemaks kui Eesti suurima maakonna — Tartu oma, mille järele praegu 15 kihelkonda ja kus (1848. a.) siirdunute koguarv oli 9 217. Vähe suurem oli ülekaal Viljandi maakonna 7 kihelkonna õigeusuliste koguarvu — 8 683 — suhtes.

Toodud arvudest nähtub, et praegune Valgamaa, eriti selle suurim kihelkond Sangaste oli 1845.—48. a. kestnud usuvahetusliku liikumise tähtsaim pesapaik ning ääs Lõuna-Eesti keskmises osas.

Ajaliselt kui ka ruumiliselt vähema ulatusega liikumistest talurahva hulgas vene ajal peame mainima rahutusi asehaldamiskorra maksmapanekul 1784. a. Need olid ühenduses uue, rahvale senitundmatu maksu — „pearaha“ sisseseadmisega ja tekkisid sama üldise sotsiaalse viletsuse ja talurahva umbusalduse pinnal mõisnikkude vastu kui hilisem, 1840-ndate aastate kääriminegi. Valgamaal arenes rahulolematus avaliku vastuhakkamise — „mässuni“ — Karulas, kus karistuseks 9 meest ja 1 naine „läbi lipu aeti“ ja neist 5 isikut sunnitööle („kunninga töö peale“) saadeti.

ÄRKAMISAEG, mis tulunduslikult algas teoorjuselt raharendile ja taludeostule siirdumisega, ei leidnud Eesti vaimseist keskustest — linnadest — eemal rahvuslikul piiril asuval Valgamaal esiotsas sellist vastukõla kui teistes Lõuna-Eesti enam arenenud maanurkades. Lähim linn Valga, nagu eespool juba tähendatud, oli alles täiesti saksa ja läti elemendi võimuses, hakates alles hiljemini tulunduslikkude tingimuste paranemise tõttu jõudsamini kasvama ja rahvusliku ärkamise tagajärjel järjest enam eesti ilmet omandama. Siiski ei jäänud Valgamaa, eriti selle jõukam eesti soost rahvastik uuest rahvuslikust voolust täiesti puutumata ega rahvuslikest ettevõttest kõrvale.

Nii Jannseni „Perno Postimees“ kui ka tema hilisem „Eesti Postimees“ leidsid teed siia, alul küll väga väheses eksemplaride arvus, mida pühapäeviti ümbruskonnast ühiselt lugemas käidi, siis kokku köideti ja hoiti kui kallimat vara. Neist ajalehist saadi esimest rahvuslikku äratust, millest kõige paremini tunnistab asjaolu, et veel hiljuti leidis maakonnas üksikuid vanainimesi, kes võisid ilma erilise raskuseta peast lugeda nooreas loetud või kuulnud „Perno

Postimehe“ esimeses numbris (1857. a.) leiduva riimides kirjutatud Jannsen'i tervituse „Eesti rahvale“ (oli ju seni harilikult ikka kõnel-
dud ainult „maarahvast“).

Rahvusliku ärkamise esirinnas Valgamaal sammu Helme kihel-
kond, kus teotsesid rahvakooliõpetajana kirjanik M. Jakobson ja
köstrina A. Erlemann, kes seisid isiklikus ühenduses ärkamisaegsete
tuntuimate eesti tegelastega. Esimene võttis juba 1864. a. suvel osa
Vastemõisa Lubjasaarel peetud salakoosolekust, mis kokku tuli
vendade Peterson'ide (Holstrest) õhutusel ja kus otsustati keisri
juurde läkitada saatkond palvekirjadega, mis sisaldaksid rahva soove
oma tulundusliku ja õigusliku seisundi parandamiseks. See saatkond
oli eestlaste esimeseks suuremaks poliitiliseks aktsiooniks Vene valit-
suse juures. Teise ärksaima helmelase — noore köstri A. Erlemann'i
— juures Helme Köstrimäel ja tema osavõtul peeti 6. juulil 1870. a.
tähtis koosolek, kuhu oli välja sõitnud esimese eesti üliõpilaste koon-
dise (pärastise Eesti Üliõpilaste Seltsi) liikmeid, nimekamaid eesti
rahvuslikke tegelasi (J. W. Jannsen oma 2 tütreaga, J. Hurt j. t.) ja
kokku tulnud kohapealseid haritlasi-köstreid ja kooliõpetajaid. Sel
koosolekul otsustati asutada Eesti Kirjameeste Selts, mis kujunes
ärkamisaja rahvuslikuks suurettevõtteks rahvale omakeelse kirjan-
duse muretsemisel ja hariduse edendamisel. Järgmisel päeval sõitsid
samad tegelased edasi Tarvastusse, kus valiti ärkamisaja teise suu-
rema ning veel laialdasema ettevõtte — Eesti Aleksandri kooli —
peakomitee Jakob Hurdaga eesotsas.

Ei saa jätta mainimata, et ka ärkamisaegsetest esimestest üld-
laulupidudest võtsid valgamaalased osa. Esimesel (1869. a.) laulu-
peol esines Valgamaalt 2 laulukoori — Helme ja Hargla — oma.
Teisel laulupeol (1879. a.) sai Jõgeveste laulukoor Helmest III au-
hinna, kuna rohkem andmeid osa võtnud kooride päritolu kohta seni
pole ilmunud.

Ajalehtede lugemine võttis järjest suuremat hoogu. Erilist ele-
vust sünnitas C. R. Jakobson'i toimetusel ilmuv balti-saksa tagurli-
kele aadli- ja kiriklikele ringidele kärevalt opositsiooniline ning vaen-
lik „Sakala“ (1878—82), mis leidis alul kohati võrdlemisi vähe
(1878. a. Sangaste khk umb. 12 lugejat), kuid seda innukamaid pool-
dajaid, kellede arv ja rahvuslik iseteadvus tõusis võidu mõisnikkude
ja kirikuõpetajate vastutötamisega. Ägedamaid Jakobsoni ja tema
„Sakala“ vastaseid olid Riidaja mõisa omanik v. Stryck, Helme õpe-
taja E. Behse ja Sangaste õpetaja Th. Hesse, kes ei jätnud kasuta-

mata ühtegi juhust Jakobsoni ja „Sakala“ mahategemiseks. Viimane kirjutab oma kirikukroonikas kõik koguduse elus ilmsiks tulevad väärnähtused, koguni hobusevargused, aidalõhkumised ja röövimised Jakobsoni poolt õhutatud „õnnetu rahvusliku hullustuse“ (unseliger nationaler Schwindel) — „nooreestluse“ (Jungesthenthum) arvele. Enesest mõista ei lubanud ta Jakobsoni ootamatu surma puhul talle ka hingekella helistada, vaid saatnud koguduse liikmed, kes selle sooviga tema jutule läinud, mõnitava pilkega minema.

Mitte palju parema pilguga ei vaadanud mõisnikud ja saksa kirikuõpetajad Eesti Aleksandri kooli mõtte edenemisele, kohalikkude abikomiteede tekkimisele ja nende tegevusele, mille eesmärgiks oli kooli heaks raha ja annetuste kogumine küll korjanduste, pidude kui ka näitemüükide teel. Ärksamad kohalikud tegelased — köstrid, rahvakooliõpetajad, vallakirjutajad, üliõpilased, vanemad keskkooliõpilased, möldrid ja isegi kõrtsmikud — võtsid sellest tööst suure andumusega osa. Eriti mainimist väärivad siin üliõpilased — vennad Hellat'id (Peeter ja Karl) Kuigatsis, kus nende vend Jaan oli Hädu karjamõisa rentnikuks ja kus nad korraldasid E. Aleksandri kooli heaks pidusid ja näitemüüke, kuhu ilmusid kaastegelastena Jakobsoni õedki. Ja see kõik sündis mõisnikkude ja kirikuõpetajate vastutötamise kiuste, kes said oma käsilaseks ja ettekirjutatud väidete avaldajaks eesti soost Karula koolivanema Pärt Suija, kes oma ülesastumisega omandas ülemaalse halva kuulsuse ja rahvuslikule ettevõttele vastutötajana avaliku põlguse ja pilke alla langes.

Ärkamisajale tegi Aleksander III aegu lõpu karm venestusperiood, mida iseloomustab Valgamaal samuti nagu mujalgi järsk vene keele makspanek koolides ja ametiasutistes, politsei- ja kohtureform, vali venestamisesmäärke teeniv tsensuurisurve ja usupolitika. Viimaselt alalt omandasid eriti kurja kuulsuse ja massilise ulatuse n. n. „usuprotsessid“. Neis protsessides tutvustas Valga nime üle riigi „senati otsus Valga õpetaja Leziuse asjus“. Valga eesti Peetri koguduse õpetaja F. E. Lezius oli 1887. a. laulatanud lapsepõlves vene usku ristitud, kuid hiljemini leeriskäimise teel luteri usku siirdunud pruutpaari. Ta võeti selle eest kohtulikule vastutusele. Süüasi, läbi käinud alaminstantid, otsustati kõikvõimsa sinodi ülemprokuröri Pobedonostsev'i surve all 1890. a. senatis õpetaja Leziuse kahjuks, kes vaimulikust seisusest välja heideti ja 2 kuuks vangi mõisteti. Vähema karistuse osaliseks samalaadilises süüteoos sai ka Sangaste õpetaja Th. Hesse, kes 1893. a. senati poolt 6 kuuks ametist tagandati.

1905. a. SÜNDMUSED Valgamaal üldiselt väga suuri laineid ei löönud. Ehk küll siingi liikumise aluspind ja väljastpoolt tulevad mõjud umbes samad olid kui mujal, jäi see siiski võrdlemisi tagasihoidlikesse raamidesse ega nõudnud rohkearvulisemaid ohvreid. Kordub teatud määral 1840-ndate aastate käärimisel ilmsiks tulnud nähtus: maakonna idaosa — Sangastet, Karulat ja Harglat — haarab liikumine tugevamini kui lääneosa — Helmet, mis võrdlemisi vaikselt jääb (niipalju muidugi, kui seda võimalik otsustada seniste üldiselt väga nappide andmete najal).

Aasta esimene pool ja suvi möödusid veel pea täielikus rahu. Ainult Valgas pandi veebruari lõpul raudteevabrikus toime streik, mille kordamisele kutsusid augustikuus sealsamas levitatud sotsiaaldemokraatlikud proklamatsioonid. Maal mõisatöölise ja arvatavasti ka talurentnikkude hulgas võib märgata väljaastumisi vaid paaris kohas. Pukas katkestasid 23. (vana kalendri järele 10.) märtsil mõisatulased töö ja esitasid mitmesuguseid nõudeid, kuna sama omaniku päralt oleva Ruuna karjamõisas korratused ja mõisa ehitiste lõhkumine juba varemini olid alanud ja edasi kestsid. Arvatavasti sealt nakkus ka naabruses asuv Kuigatsi, kus taheti hävitada mõisakontorit. Ruuna mõisas süüdati veel põlema üks rehi ja küün. Aprilli alul jäeti Mõniste mõisas töö seisma. Mujal jätkunud sellelaadiliste vastuhakkamiste likvideerimiseks ja ärahoidmiseks toodi viimaks juuni keskpaigas Valka ja ta ümbruskonda kasakaid või draguneid, keda paigutati üks salk muu seas ka Kuigatsi mõisa.

Tõeline liikumine algas aga alles hilissügisel pärast Vene raudteede üldstreiki, 30. (17.) oktoobri manifesti ja tähtsamate revolutsiooniliste sündmuste puhkemist suuremais poliitilises keskusis ja kodumaa linnades. Koosolekute ja revolutsiooniliste meelevalduste laine veeres nüüd ka üle Valga linna ja ta praeguse maakonna. Koosolekuruumidena kasutati harilikult valla- ja koolimaju (kust kõrvaldatakse või pöördakse ümber keisripildid), Valgas „Säde“ seltsi maja ja kohati isegi raudtee jaamahooned (Koikkülas). Kõnelejainna ja eestvõtjainna esinevad üliõpilased, rahvakooliõpetajad, teised kohalikud haritlased ja ärksamad tegelased (nende üle kohati üksikasjalisemalt kihelkondade ajaloos) või ka võõrsilt tulnud isikud, kes seadsid üles järjest radikaalsemaid üldpoliitilisi, rahvuslikke, kihihuvilisi kui ka kohaliku ulatusega nõudeid ja loosungeid. Lauldi revolutsioonilisi laule, milleks Kuigatsis näiteks isegi tuntumaid kirikulaule kiires korras ümber tehti, käidi ja sõideti punaste lippudega ringi ja avaldati oma meelt ja nõudeid mõisa ja tagurlise kiriku

vastu. Mõisalt nõuti harilikult talude maksmata ostuhinna protsendi ja rendi alandamist, paremaid tingimusi küttematerjali saamiseks mõisa metsast, jahipidamis- ja kalastamisõigust, teedetegevemise koormise ühtlast jaotust (mõisad olid sellest vabad), kõrtside sulgemist jne. jne. Kiriku suhtes nõuti patronaadiõiguse kaotamist ja õpetajate vaba ning demokraatlikku valimisõigust. Tagurlikke ja rahvale vaenlikke kirikuõpetajaid ähvardati kottiajamisega ja teiste aualandavate vägivallategudega.

Uut hoogu kogu liikumisele maal ja veel radikaalsemate nõuete esitamisele andis J. Tõnisson'i algatusel 27. novembriks (10. dets. uue k. j.) Tartu kokku kutsutud „ülemaaline rahvaasemikkude koosolek“, kuhu iga vald võis saata 2 esindajat (1 peremeeste, teine maataameeste poolt) ja iga selts 1 esindaja. Ehk küll täielikumaid andmeid käepärast pole, näib siiski, et suur enamik Valgamaa valdu seda võimalust kasutas ja oma esindajad Tartu saatis, kust eriti need esindajad, kes ühinesid J. Teemandi pahempoolse vooluga (n. n. „aula“ koosolekuga), käredate otsustega tagasi tulid ja jõudumööda nende teostamisele asusid. Kõigepealt hakati sisse seadma uusi revolutsioonilisi vallavalitsusi ja kohtuid. Sangastes oli see juba vähe varemini läbi viidud, nähtavasti ka Mõnistes. Taageperas tagandati kirjutaja ametist. Mujal siiski „ülevõtmisega“ veel niikaugele ei jõutud, sest karistussalgad kindral Orlov'i juhatusel saabusid enne Valka ja halvasid juba oma palja ilmumiseiga igasuguse revolutsioonilise liikumise. Pealegi oli rahva peatähelepanu viimaseil nädalail koondunud ärevaile ning õudseile kuuldusile „musta sõja“ liginemisest. Nimelt oli vene „must sada“ maal lihtrahva suus levivais juttudes moonduvad mingiks ebapäraseks ja saladuslikuks, kuid väga kohutavaks „mustaks sõjaks“, mis pidi laastama, põletama ja tapma kõik, mis ette juhtus.

Kartus sellise musta sõja eest oli mahajäänumais nurgis kohati nii suur, et külast eemal asuvais taludes ja majus ei julgetud enam ööbida, vaid käidi külade kaupa koos magamas ja teedele pandi vahid välja või suleti nad mahasaetud puudega. Rahvakoosolekuil ja vallavalitsustes oli ähvardav musta sõja tont põnevamaks päevakorrapunktiks ja arutusaineks. Ühisel nõul ja jõul püüti vallavalitsuse kaasabil relvi muretseda ja omakaitset organiseerida, nagu seda mitmel pool näitavad vastavad otsused vallaprotokollides. Omakaitse organiseerimise alal Valgamaal sammus esirinnas Sangaste vald, kus varakult uus revolutsiooniline vallavalitsus ja kohus olid ametisse pandud ja hädaohu liginemisest märguandmiseks lokulauad üles sea-

tud. Oli moodustatud midagi kaitsevæ taolist, mis oli relvastatud küll ainult jahipüssidega, kuid mis käis koos harjutusi pidamas, märki laskmas ja koostus enamikus ratsameestest. Umbes samasugune omakaitse loodi ka Mõnistes, kus teedele, piiridele ja mujale karde-tavamaile kohtadele saadeti välja jahipüssidega relvastatud ratsa- ja jalapatrullid.

Kõigile mainitud omakaitse üritustele ja kogu revolutsioonilisele liikumisele tegi järsu lõpu kindral Orlovi karistussalga Valka jõudmine 25. (12.) dets. Et praegusel Valgamaal kuskil suuremaid vägi-vallategusid revolutsionääride poolt polnud toime pandud, siis ei leidunud karistussalgale siin ka kuigi palju otsest tööd. Koha peal lasti maha ainult 3 isikut Harglas (2 Laanemetsas ja 1 Koikkülas) ja sealsamas jagatud mõnele üksikule ka ihunuhtlust. Kõikide kindral Orlovi karistussalga kui ka politseivõimude poolt arreteeritute ja sõjakohtu poolt enamasti lühiajalise vangistusega karistatud isikute arv maakonnas näib tõusvat umbes 30-ni. Nende hulgas oli 9 meest Sangastest, kus 24. (11.) dets. oli umbes paarisajamehelise omakaitseks loodud ratsasalga käidud mõisas nõudeid esitamas (see oli n. n. Sangaste „sõda“), millele 4 päeva pärast järgnes arvatavate pearevolutsionääride vangistamine Valgast kohale saadatud karistussalga dragunite poolt. Et Valgas ja ta praeguses maakonnas 1905. a. revolutsiooni summutamine ei toimunud verisemalt ega karmimalt, seda paneb rahvas osalt kohalikkude mõisnikkude arvele, kes ettenägelikult ei soovinud vahekordi rahvaga liiga teravaks ajada ja karistussalkade abi ohtramalt tarvitada. Põris päästeingli ja osalt legendaarse kuulsuse omandas Smilteni vürst v. Lieven, kes karistus-salkade terrori haripunktile jõudmisel Valgas mõjuva isikuna peh-mendavalt vahele olla astunud.

Välissündmused: Maailmasõda. Saksa okupatsioon. Eesti Vabadussõda.

Iga läänepiiril peetud sõja puhul on siit Riia—Valga—Tartu—Narva—Peterburi suure sõjatee ääres asuvast maakonnast rohkemal arvul sõjavägesid läbi marssinud ja ka kohal lühemat või pikemat aega peatunud. Nii oli see seitsmeaastase sõja ajal, mil eriti 1758. a. „suur“ sõjavägede „küütimine“ („Grosse Schiesse“) läbi Liivi-, Kura-, Leedu- ja Poolamaa Preisi piirile väga ränga koormana talupoegade õlul lasus ja põhjatute teede kui ka liiga karmi aastaaja tõttu tuhandeid hobuseid ja sadasid küüdimehi ohvriks nõudis. Samuti pidi Valgamaa raskeid sõjavägede majutuse ja voolimise kohustusi kandma Vene—Rootsi sõja ajal (1788—1790), sellele varsti järgnenud

Poola II ja III jagamisega ühenduses olevate Vene väe sõjakäikude ajal, edasi Napoleoni sõdade ajal läinud sajandi alul, 1841. ja 1842. aastal talurahva käärimise ajal ja viimaks Krimmi sõja ajal.

Maailmasõja raskusi kandis Valgamaa mõnes suhtes veel suuremal määral kui teised eesti maakonnad, mis asusid väerinnast, suuremaist maanteist ja raudteede sõlmpunktidest kaugemal. Mobilisatsioonide ja rekvisitsioonide kõrval rõhusid teda väerinna liginemisega järjest enam sõjapõgenejate hulgad, küllisse, mõisusse ja alevisse majutatud rohkearvulised väeosad ja evakueeritud ametiasutised. Võõrast elementi imbus kõikjale. Ainult evakueeritud koolidest, mis jäid pikemalt kohale peatuma, oli ümbruskonnal püsivat kasu. Muidu aitas aga elanikkude ja sõjavägede arvu järsk tõus tublisti kaasa tarbe- ja toiduainete kriisi süvenemisele. Ka talupoegade, kaupmeeste ja igat liiki hangeldajate tulunduslik õitseng oli järgneva rahakursi kiire languse ja vene raha täiesti väärtusetuks muutumise tõttu hiljemini enamalt jaolt liiga lühikese kestusega.

Muile sõjaaja laastamisile lisandus laialdane metsade hävitamine, mida hakati kütteenaina tarvitama mitte ainult kasarmuis ja sõjaväeasutistes, vaid ka raudteil. Kõige raskemini tabas see metsalaastamine Valgamaal Kuigatsi Soontaga metsi, mis eriti põliste mändide tugevuselt (laevamastipuud) oli parimaid kogu Eestis. Metsa maha võtmine Soontagas algas 1916. a. kevadel ja kestis okupatsioonini. Teiste tööliste hulgas toodi kohale mõned head sajad hiinlasi. Viimasteist ei olnud aga metsatöös kõige vähematki kasu. Seepärast toodi nende asemele varsti kirgiise. Hiinlaste kui ka kirgiiside vaoshoidmiseks ja korrapidamiseks toodi kohale esiti kasakate- ja siis sõduritekomando.

Revolutsioon võimaldas idamaalastele koju minna. Kohalikkude tööliste ja juurdetoodud Vene sõdurite abil kestsid metsatööd edasi ja lõpuks ehitati materjali väljaveoks koguni väljaraudteegi. See algas sellal asutatud Mägiste jaamast ja hargnes all metsas mitmesse harru, ulatudes 2 kohal Väike-Emajõeni. Pärastpoole, eesti ajal tekkis kavatsus selle raudtee pikendamiseks Roobe parve kohalt üle Väike-Emajõe kuni Tõrva alevini, kuid jäi teostamata. Rööpad võeti üles ja nüüd juba tublisti metsunud raiesmikus kõneleb endise väljaraudtee muldkeha ja kohalik rahvasuu siin maailmasõja ajal tekkinud omapärasteist asulaist, elust ja raudteest. Ka barakid ja kõik teised hooned hävitati enamasti juba okupatsiooni ajal.

Revolutsioon, mis viimaks enamlaste võimulepääsuga lõpu tegi Venemaa osavõtule maailmasõjast, ei avaldunud Valgamaal pörruta-

vamais ega suuremais erisündmusis, vaid möödus üldiselt samuti nagu teisteski maakondades. Ainult Hummulis asus rahvakoosolek 1917. a. kevadel enne uute korralduste ja määruste maksmapanekut valla-valitsuse revolutsioonilisele uuendamisele. Samuti avaldasid võrdlemisi suurt aktiivsust Kaagjärve valla läti soost elanikud, kes tahtsid ühe hoobiga valda eesti Võru maakonna alt üle viia lähidal asuva läti Valga maakonna alla (vrd. ka Valga linna ajalugu).

Saksa okupatsioonist märgime ära otseselt Valgamaad puudutavad momendid. Juba 22. veebr. 1918 lõuna paiku jõudis Valka sakslaste esimene lentsalk (Fliegende Abteilung). Valga kui tähtsa raudteede sõlmpunkti okupeerisid sakslased ligi 2 päeva varemini kui teised umbes samal joonel leiduvad punktid Võru, Ruhja ja Mõisaküla. Järgmisel päeval, s. t. 23. veebr. saatsid nad Valgast, kuhu vahepeal järjest uusi Saksa väeosi järele jõudis, esimesena linna sissesõitnud lentsalga — 16. husariterügemendi 1. kompanii rittmeister krahv Eulenburg'i juhatusel, 77. jalgratturite kompanii kapten (Hauptmann) v. Bülow'i juhatusel ja 18. löögikompanii (Sturmkompanie) Tartu sihis edasi. Edasiliikumine sündis koha peal kiire korras kokkukäsitatud küüthobustel, kes lentsalga regedel kiiresti edasi toimetasid. Ratsaväe omad hobused olid seks liiga väsinud. Veel samal õhtul kl. 11 paiku jõuab lentsalk Rõngu ja juba järgmisel päeval enne lõunat Tartu. Valgast lähtusid väeosad, kes esimestena jõudsid Võrru ja Pärnu.

Üldiselt kestis okupatsioonivägede pea katkestamatu sissevool maanteil enam kui nädalapäevi, sest raudteesild Sangaste jaama juures Väike-Emajõel oli venelaste poolt purustatud. Eriti Valga—Tartu suure maantee äärseil elanikel tuli Saksa vägede läbi kohati suuri raskusi kanda. Neilt nõuti sagedasti küüthobuseid, toiduaineid ja hobustemoona ja tarvitati seejuures omavoli ning vägivalda. Kõige enam meeldisid sakslastele kanamunad ja sealiha („Eier u. Speck“!), kuid ka elussigadele, kanadele ja teistele kodulindudele ei antud armu. Mõnel pool paigutasid sakslased oma hobused talulautadesse, tuues ette talunikkude viimsed heinad, samal ajal kui talunikkude oma kari, mis oli aetud külma talvise ilmaga lageda taeva alla, pidi nälga kannatama. Ainult teedest eemal asuvaile taludele ja metsanurga küladele jäid need raskused enamasti tundmata.

Varsti painutati kogu maa okupatsiooni raudse surve alla.

Me hoidume siin saksa okupatsiooni aegsete olude kirjeldamisest, kuna nende valitsemisvõtted olid samalaadsed üle kogu Eesti ja ka samalaadne kohaliku rahva suhtumine neisse.

Väärrib mainimist, et praeguse Valgamaa alalt käis kurikuulsal Riia maakogul („Landesversammlung“) 10. apr. Leebiku vallavanem J. Põld, kes koos teiste eesti vallavanemate esindajatega keeldus kaasa hääletamast ja kirjutas alla ühisele protestideklaratsioonile.

Administratiivne, poliitiline ja rahvuslik surve, koos majandusliku väljakurnamisega, mida teostasid Saksa sõjaväevõimud kohalikele sakslastele kaasabil, omab rohkesti negatiivseid jooni. Ainukeseks suuremaks otseseks teeneks okupatsioonivõimude poolt võiks lugeda liiklemisolude parandamist maal. Ka Valgamaa suuriemale ülekäigukohale üle Väike-Emajõe Pikasillas ehitati nende poolt senise parve asemele Kuigatsi metsa põlistest männipalkidest sild.

Pikisilmi oodatud sakste lahkumine Eestist teostus Valgamaal loomulikult viimsena eesti alal. 17. dets. lõuna paigu lahkus nende viimne rong Tartust ja sõitis Valga kaudu edasi Riia poole, kuna umbes samal ajal ka nende viimsed väeosad maakonnast koduteele asusid ja pea täiesti kaitsetu maa jäi saagiks sakslaste kannul sisetungivaile punavägedele, kes juba järgmisel päeval (s. t. 18. dets.) Valka marssisid.

Eesti Vabadussõda, mis algas 1918. a. novembri lõpul, puudutas detsembri keskpaigas juba Valgamaa idapiiri. Punaväed järgnesid vastava kokkuleppe põhjal otsekohe sakslastele, kes küll olid kohustatud maad kaitsma, kuid seda ei teinud. Valga okupeerimise järele 18. dets. punaväed esiotsa siit Tõrva sihis põhja poole ei tunginud, vaid nende peatähelepanu oli koondunud Riiale ja Tartule ja viimase langemise järele 21. dets. selle kaudu ka Tallinnale. Alles vana-aasta viimisel päeval alustasid nad Valgast edasilikumist ka põhja suunas ja okupeerisid 3 päevaga laialdase Helme kihelkonna kuni selle põhjapiirini, võttes enda alla Tõrva alevi ja tungides välja Taagepera, Kärstna, Riidaja ja Leebiku mõisani.

Me ei taha kirjeldada siin üldist poliitilist ja sõjalist olukorda Vabadussõja alul, mis põhjustas esialgse ebaedu sõjas ning meeoleu languse, kuid mis tõi enda järele jaanuari aluks 1919 pöörde vastupidises suunas. See pööre avaldus ka Valgamaa alal, kus jaanuari lõpul löödi üks verisemaid Vabadussõja lahinguid. Juba 2. jaan. pörkasid punased Kärstnas veriselt kokku meie valveosadega.

Laial rindel Võrtsjärvest Mõisakülani leidus eestlastel kõigest vaid umbes 400 meest (3. jalaväe-rügement kol. Kubbo juhatusel, skautsügemendi ja 6. rügemendi osad ja Viljandi vabatahtlike rühm). Sellest hoolimata andis Viljandi rinde ning II diviisi ülem kol. Puskar käsu osaliseks edasiminekuks. 6. jaan. löödi punased

Karksist ja Karksi-Nuiast välja. Samuti vallutati kogu päeva kestnud lahingu järele punaseilt Taagepera mõis ja ka Kärstna. 8. jaan. langes eesti vägede kätte Mõisaküla raudteesõlm, Talli jaam ja Tõrva alev ja järgmisel päeval veel Ruhja alev. Siis tuli aga siin lõunarindel eestlaste edus pööre. Enamlased, saanud Riia vallutamiseiga 4. jaan. vabanenud jõude enesele abiks, asusid uuele pealetungile ja vallutasid 12. jaan. teiskordselt Tõrva ja Ruhja.

Et kergendada 14. jaan. Tartu vallutanud eesti vägede seisundit, alustas Viljandi—Pärnu väerühm, olnud vahepeal kaitseseisundis, 18. jaan. uuesti aktiivset tegevust ja puhastas soomusauto „Tasuja“ kaasabil 21. jaanuariks Tõrva ja Helme kuni Roobe mõisani vaenlastest. Ka Ruhja sattus paremal tiival jälle eestlaste kätte. Ent vaenlane hankis uuesti abijõude ja sundis Eesti väeosad kolmandat korda Roobelt, Tõrvast, Helmest ja Lövelt lahkuma. Lõpliku pöörde eestlaste kasuks tõi alles Kuperjanov'i partisanide ja laiarööpaliste soomusrongide ühine edukas edasitung Valga suunas. 24. jaan. vallutati nende poolt Rõngu ja Puka ja samal ajal, kui soomusrongid ja partisanide teised roodud Pukast 27. jaan. edasi tungisid Kuigatsi ja Keeni kaudu Sangaste peale, vallutas partisanide 4. rood koos Tartu kaitsepataljoni osadega Pikasilla, kus juba eelmisel päeval oli lahingut peetud.

28. jaan. langes Sangaste jaam lõplikult Eesti vägede kätte ja samal päeval anti ka üldine käsk Valga vallutamiseks. Järgmisel päeval andis Julius Kuperjanov, asudes Laatre vallamajas, selle käsu täitmiseks oma pataljonile teiseks hommikuks ülesande tungida Tõlliste hobupostijaama, mõisa ja maantee silla kaudu üle Väike-Emajõe Paju mõisa, mis oli viimne soodsaim punaste positsioon Valga eel. See käsk täideti, kuid et lõhutatud Emajõe silla pärast Sangaste jaama juures eesti soomusrongid ei saanud partisanidele järgneda, siis olid viimased pärast rasket pommitamist 2-lt punaselt soomusrongilt ja ühest patareist sunnitud öösi padrunite lõppemisel Paju mõisast välja taganema.

Järgmisel päeval, 31. jaan., löödi Paju mõisa all äge lahing, mis otsustas Valga saatuse ja mis oli verisemaid ning tähelepanuväärsemaid kogu Vabadussõja kestel. Selle lahingu kuulsust ja tähtsust tõstis veel partisanide juhi ülemlieutenant J. Kuperjanovi surm, kes oli võitluses raskesti haavata saanud ja kes oma isiklikult vahvusel on pärinud tuntuima Vabadussõja kangelase au.

Lahingust võtsid osa Soomest appi tulnud „Pohjan Pojat“, kelle võitlusseastumine oli otsustava tähtsusega, sest mõis langes

alles kolmanda rünnaku ja kogu päeva kestnud vihase heitluse järele, mis väsinud, hõredaks ja osalt juhatajaita jäänud partisanide jõud oli pannud äärmisele proovile. Langenuid oli eestlastel ja soomlastel kokku 40, neist 5 ohvitseri, ja haavatuid 83, viimaste hulgas ka Kuperjanov ise.

Paju langemisega sai tee Valka vabaks ja 1. veebr. lõuna paigu jõudsid eestlased ja soomlased punaste poolt mahajäetud linna. Et kitsarööpalised soomusrongid purustatud tee tõttu õigel ajal edasi ei jõudnud ja punaste seljatagust ühendust Riiaga ei suutnud katkestada, siis pääsis vaenlane võrdlemisi kergete kaotustega, kuna kavatsetud oli talle anda Valgas õieti purustav hoop, millest ta niipea poleks toibunud.

Lahingud Paju all ja eestlaste ning soomlaste liginemine Valgale sundis 30. jaan. punavägesid lõpuks kiires korras lahkuma ka Helmest, Tõrvast ja Hummulist ning taganema Riia suunas. Seega vabanes Valga langemisega 1. veebr. suurem osa praegusest maakonnast enamlaste võimu alt, kes olid igalpool, Helmes, Hummulis ja Sangastes, eriti rohkel arvul aga Valgas toime pannud terroristlikke akte, surmates oma vastaseid kõige metsikumal viisil. Nii leiti Valgast ja ta lähidusest viis (?) enamlaste ohvrite ühishauda, kust üleskaevamisel kätte saadi 107 purustatud laipa. 65 inimest olid enamlased Valgast ja ümbruskonnast pantvangidena kaasa viinud.

Valgamaa lõunapoolse nurga — Hargla — vabastas enamlaste käest 12. veebr. alanud soome „Põhja Poegade“ I Marienburgi operatsioon. Ometi ei jäänud siin aga rinne kuigi kauaks Lätimaale peatuma, vaid Eesti vägede hõreduse ja arvulise nõrkuse tõttu võimaldus punavägedel siin 1919. a. kevadtalvel ja kevadel veel mitmel puhul, kord suuremas, kord vähemas ulatuses uuesti oma alla võtta ja enese käes pidada eesti pinda. Suurimaks looduslikuks tõkkeks oli neile vete lahtimineku järele Mustjõgi. Mõniste mõis oma kivihoonete ja aedadega oli sellele nagu mingisuguseks sillakindlustiseks, mida eestlased kaitsid suure visadusega.

Aprilli lõpul tuli Valga linnal ja maakonnal üle elada viimne väga kriitiline moment Vabadussõjas. Nimelt avanes 25. apr. 6. polgu 10. roodu vaenlase poole ülemineku tõttu Ruhja ligidal rinne, kust punased edasi tungides Ruhja vallutasid ja sellest osalisest edust tiivustatuina mitmest sihist algasid ühist pealetungi Valgale, kuna samal ajal kogu lõunarindel olid käimas rasked võitlused. Reservid, mida võidi tulle saata vaenlase läbimurrete likvideerimiseks, polnud aga nimetamisväärtki. Siiski õnnestus vaenlase pealetungi Valgale

Riia raudtee ja maantee suunas 27. apr. tagasi lüüa, misjuures langes soomusrongide külmavereline juht kapten Irv ja tema asemele tuli kapten Parts. Ruhja sihis jätkas aga vaenlane kogu aja tiiboperatsiooni Valga vallutamiseks. Seisund muutus äärmiselt tõsiseks. Viimse varuna saadeti 28. apr. varahommikul liginevale vaenlasele vastu eelmisel ööl kiireimas korras Valgas eesti ja läti komandandi komandodest ja teistest vähegi kättejuhtuvaist sõdureist, nende hulgas ka sanitaridest 3. rügemendi haigemajast jne. vormeeritud umbes 255-meheline lööksalk. Selle salga ilmumine tõi teatud pöörde, mis võimaldas päästa Valga ja mõne päevaga likvideerida kogu Ruhja läbimurde.

II Marienburgi operatsioon mai lõpul ja juuni alul, mis läks hiilgavalt korda ja ulatus Jakobstadi juures Väinani, vabastas viimaks Põhja-Latvia enamlastest ja Valgamaa sõja jalust. Edaspidised võitlused kaugel idapiiril ei ulatunud enam siia, samuti ka sõda langes vääriga.

Praeguse Valga maakonna tekkimine.

Nagu eespool juba tähendatud, oli Katariina II ajal 1783. a. asutatud Valga maakond peale Luke ja vähemal määral ka Härgmäe kihelkonna äärmiste osade puhtläti rahvusest elanikkudega maakond. Ehk küll eestlased vene aja lõpul suurt tungi avaldasid Läti alale edasiminekuks, ei suutnud see peale maakonnalinna eestistamise lühikese aja tõttu rahvuspiiri eestlaste kasuks üldiselt kuigi palju muuta. Seega on täiesti selge, et Valga Eesti maakonna loomisele võidi asuda alles Eesti iseseisvuse järele ja nimelt alles siis, kui Vabadussõda oli puhastanud Lõuna-Eesti vaenlasest.

Valk ja suurem osa eesti ümbruskonda vabanesid 1. veebr. 1919. a. ja õige pea selle järele, nimelt 12. veebr. pandi Eesti valitsuse poolt maksma esimesed määrused Valga linna ja maakonna kohta, niipalju kui viimase maa-alast oli juba sattunud Eesti vägede kätte. Seda ala oli aga liiga vähe, kuna teiselt poolt Valgale liginesid kolmest küljest Võru, Tartu ja Viljandi maakonna osad. Sõjaaegne olukord, kus rinne sagedasti vajas kõige kiiremas korras toiduaineid, hobuste-moona, küüthobuseid jne., nõudis käskivalt Valga kui tähtsa sõlm-punkti ja keskuse ligema ümbruskonna eraldamist teiste eemal asuvate maakondade alt. Ja nii see sündiski.

Lõuna väerinna rekvisitsioonikomisjonile, mille asukoht ja laod olid Valgas, allutati sõjaväe varustamise ja toitlustamise alal peale endise Valga maakonna Eesti osa veel järgmised vallad: Hummuli,

Helme, Patküla, Koorküla, Taagepera, Leebiku ja Jõgevete Viljandi maakonnast, Sangaste, Tõlliste, Keeni ja Laatre Tartu maakonnast ja Kaagjärve, Karula, Laanemetsa, Taheva, Saru ja Mõniste Võru maakonnast. Nagu sellest loendist nähtub, vastas nende valdade koguala pea täiesti praeguse Valga maakonna omale. Kuigatsi Sangastes ja Löve Helmes jäid küll Valga komisjoni alt välja, kuid neid asendasid hiljemini Võru maakonna alla tagasiläinud Saru ja Mõniste.

Pea tekkis veel suurem tarvidus ja kavatsus luua Valka iseseisev administratiivne keskus maakonnaavalitsuse näol, kes võtaks lõuna väerinna rekvisitsioonikomisjonilt varustus- ja toitluslaod ja asjaajamise üle. Nähtavasti olid need iseseisva Valga maakonna asutamise kavatsused sõjavõimude poolt tihedas ühenduses uue iseseisva strateegilise ühiku — III diviisi — loomisega lõunarindel, millele pandi alus vägede ülemjuhataja päevakäsuga 27. märtsist. Igatahes 19. apr. järgnes Valga maakonnaavalitsuse esimehe ametisse määramine, kelleks sai endine maapäeva liige Jaan Kurvits. Viimane teotes alul enam kui kuu aega üksinda ja sai siis 27. mail Valga linna ja maakonna komandandi k. t. lipnik J. Kriisa'lt ettekirjutise (nr. 2771), koostada 3 päeva jooksul maakonnaavalitsus.

Kurvits täitis temale pandud ülesande ja moodustas maakonnaavalitsuse, millel oli 4 järgmist osakonda: 1) administratiivosakond, juhataja maakonnaavalitsuse esimees J. Kurvits, 2) toitlusosakond, juhataja Timofei Ristkokk, end. Võru maakonnaavalitsuse sama osakonna juhataja, 3) põllumajandusosakond, mille juhatajaks sai vähe hiljemini, selle järele, kui 2 esimest kandidaati olid keeldunud, Joh. Täht Sarust, ja 4) haridusosakond, mille juhatajaks oli alul ette nähtud üliõpil. K. Kirp, kes aga keeldus ja kelle asemele tuli Aug. Kõiv, praegune kohalik koolinõunik. Sekretäriks sai endine Sooru valla kirjutaja J. Lõhmus.

Uus maakonnaavalitsus alustas oma tegevust 29. mail ja tema esimeseks suuremaks mureks oli lõuna väerinna rekvisitsioonikomisjoni varanduste, ladude ja asjaajamise ülevõtmine toitlusosakonnale, tasumata arvete õiendamine ja komisjoni tegevuse likvideerimine, mis nõudis hulga tööd ja aega. Teiseks õrnamaks küsimuseks kujunes Eesti naabermaakondade soov, täielikult tagasi saada neid oma valdu, mis olid toitlustamise alal määratud end. lõuna väerinna rekvisitsioonikomisjoni alla ja temalt üle läinud uuestiloodud Valga maakonnaavalitsuse toitlusosakonna alla. Sellesihilise otsuse tegi 9. juulil näiteks Tartu maakonnaavalitsus ja hiljemini avaldas protesti ka Viljandi oma.

Oma jagu arusaamatusi tekitas Põhja-Latvia vabastamise järele enamlastest ka piiriküsimus ja vahekord lätlastega, kes, kasutades Eesti võimude vastutulekut, panid Eesti vägede kaitse all Valgas ametisse oma komandandi ja organiseerisid siin oma maakonnaavalitsuse. Need hakkasid aga oma seljataguse kõvenemisega järjest enam vahele segama Eesti võimude ja asutiste korraldustesse. Nii määras E. Vabariigi Valitsus 4. juulil (vt. „Riigi Teat.“ 1919 nr. 45, lk. 353), et Valga linn, Valga, Paju, Sooru, Luke, Hoomuli, Pedeli ja Härgmäe vald kuuluvad „Eesti Vabariigi Valga maakonna külge“, kuid kahe viimase valla liitmist Eestiga ei saadud teostada, sest kohalik läti rahvusest elanikkond seisis sellele kõvasti vastu ja läti maakonnaavalitsus Valgas keeldus vastavat Eesti valitsuse korraldust edasi andmast, pidades end alluvaks ainult Läti valitsusele Riias.

Vahekord ähvardas kujuneda väga teravaks. Juba anti 28. juulil Valga garnisonile salajane käsk (nr. 8) kõik Läti riiklikud asutised Valgast ja Eesti territooriumilt välja saata. Läti valitsuse vaheleastumisel jäi see aga ära ja pinevus andis pisut järele. Siiski ei saadud piiri asjus mingisugust kindlamat kokkulepet, vaid esiotsa tuli leppida Eesti sõjavõimude poolt 1919. a. lõpul maksma pandud ajutise tollipiiriga, mis ka osa Härgmäe valda Eesti poolele jättis ja Pedeliga ühendas. Lõplikult määrati Eesti-Läti piir, mis Valga kohal ja selle ümbruskonnas mõlemalt poolt suuri lahkuminekuid esile kutsus, kindlaks piirivahekohtuniku kolonel Tallents'i poolt 1920. a. suvel.

Tallentsi piirijoon poolitas Valga linna, jättes Lätile Luke-poolse osa ja andis ka Valga, Luke, Pedeli, Härgmäe ja Hoomuli valla kas täielikult või osaliselt Lätile. Kõik Eestile jäänud üksikud osad ja killud kokku arvatud ei teinud enam välja kui $1\frac{1}{2}$ või 2 valla ala. Enesest mõista ei võinud nii väikeseks jäänud, pealegi veel üksikutest kildudest koosneval maakonnal senises ulatuses enam mingisuguseid elulootusi olla. Kõnesoleval momendil paistis maakonna edasikestmise mõttetus veel seda selgemana, et maakonnaavalitsuses oli esialgsele 4-le osakonnale 2 uut, nimelt tervishoiu- ja statistikaosakond, juurde tulnud ja ametnikkude arv tõusnud üle 30. Jäi üle embkumb, kas iseseisev maakond likvideerida, või liita temaga niipalju lähemaid valdu naabermaakondadest, et ta muutuks elujõuliseks.

Selliseks juurdeliitmiseks oli vabadussõjaegne valdade üleviimine Valga alla juba teed valmistanud ja Vabariigi Valitsus, kes tundis iseseisva maakonna suurt tähtsust lõunapiiril asuva Valga linna edaspidisel arenemisel, andis viimaks 6. sept. 1920. a. ajutise

valitsemiskorra § 12-a põhjal 2-paragrahvilise seaduse (vt. „Riigi Teat.“ 1920, nr. 145/146, seadus nr. 304), mille esimene § lausub: „Asutatakse Valga ja Narva linnadest ja nende ümbruskonna valdadest iseseisvad Valga ja Alutaguse maakonnad“. Alutaguse maakonna asutamine muudeti 1921. a. 26. aug. ära (vt. „Riigi Teat.“ 1921, nr. 75, sead. nr. 115), Valga maakond jäi aga püsima ja tema maa-ala määratakse juba 11. veebr. s. a. järgmiselt kindlaks (vt. „Riigi Teat.“ 1921, nr. 13):

„1) Viiakse üle Valga maakonda: a) Võru maakonnast — Kaagjärve, Karula, Laanemetsa ja Taheva vald; b) Tartu maakonnast — Tõlliste, Laatre, Sangaste, Keeni ja Kuigatsi vald; c) Viljandi maakonnast — Jõgeveste, Patküla, Koorküla, Taagepera, Leebiku, Helme, Lõve ja Hummuli vald.

2) Loetakse Valga maakonda kuuluvaiks praegused Valga maakonna vallad: Valga, Hoomuli ja Sooru.“

Uue valla loomine tuli arvata 1. jaanuarist 1921. a. ja selle tähtaja järele pidi käidama ka maksude ja kulude arvestamisel. Vastavalt muudetud piiridele tuli Valga, Võru, Tartu ja Viljandi maakonnas läbi viia maakonnanõukogude valimised.

Siin mainitud Vabariigi Valitsuse seadus 1920. a. 6. sept. ja tema määrus 1921. a. 11. veebr. ongi praeguse Valgamaa juriidiliseks aluseks. Ükski teine Eesti maakond ei vajanud selliseid asutamiskehte, sest need maakonnad olid kõik juba varemini olemas.

Kindlaksmääratud administratiivses koosseisus on Valgamaal pärastpoole ainult vähemaid sisemisi muudatusi ette võetud. Nii kinnitati ja teostati juba 18. okt. 1920. a. ajutise sõjavõimude poolt nimetatud maakonnavalitsuse tehtud otsus riikide piirirajamisel jaotatud Valga ja Paju valla osade liitmise kohta üheks Paju-nimeliseks vallaks. 1922. a. ühendati aga Valga linna patrimoniaalpiirkonnas asuv end. Valga valla osa Valga linna piirkonnaga, mida 1924. a. laiendati veel Puraküla ja teiste agulite, kokku 166,60-tiinulise maaala juurdeliitmise teel (vt. „Riigi Teat.“ 1924, nr. 141/142).

Et Paju vald Puraküla Valga linna külge mineku järele enam eluvõimeline polnud, siis ühendati ta ülejäänud osa 1. jaanuarist 1925. a. Sooru vallaga. Sama saatus tabas ka Hoomuli valda, millest riigipiiri tõmbamisel osa Lätile läks ja mille Eesti osa Holdre valla külge liideti. 1926. a. rikastus Valgamaa uue linnaga. Vabariigi Valitsuse otsusega 2. juulist 1926. a. (vt. „Riigi Teat.“ 1926, nr. 68) muudeti senine Tõrva alev elanikkude soovil linnaks. Uus linn oli tekkinud viimaste 50—60 aasta jooksul Patküla mõisa päralt oleva

kõrtsi juurde ja saanud oma nimetuse kõrtsi taga metsas asuva tõrva-ahju järele. Seega on meil siin tegemist täiesti uudisasustisega. Vana, keskaegse linnataolise asustise ase Helme ordulossi varemete juures oli jäänud mõisa südamesse ega võinud seepärast uue alevi tekkimisel üldse arvesse tulla. Uus linna asupaik endisest umb. 2 kilomeetrit eemal Õhne jõe kaldal maanteede sõlmpunktis on võib-olla soodsamgi kui vana.

Lõpuks ei saa siin jätta mainimata, et ka kiriklikus jaotuses on Valgamaa viimasel ajal endale vastava koha, õigemini veel enam leidnud. Tema nimega seotud kiriklik ala ulatub kuni Tartu ja Peipsini. Nimelt jagas kirikupäev 1925. a. senise 24 kogudusest koosneva suure Võru praostkonna kaheks — Valga ja Võru praostkonnaks. Valga praostkonda määras konsistorium kõik Valgamaa kogudused, välja arvatud Helme, ja peale selle Lõuna-Tartumaalt veel 8 järgmist kogudust: Elva, Nõo, Kambja, Otepää, Võnnu, Puhja, Rannu ja Rõngu. Kõiki kogudusi praostkonnas on 14, neist 3 Valgas, sest 1922. a. suvel organiseerus Eesti poole jäänud end. Luke koguduse liikmeist iseseisev Luke kogudus, kellel seni Valga Peetri kogudusega ühised õpetajad on olnud. Kirik on aga neil mõlemal kasutada ühiselt Jaani saksa-läti kogudusega, kes end peab kiriku omanikuks.

Lõpetanud praeguse Valgamaa ala ajaloolise mineviku jälgimise ja nüüd pilku tagasi heites, peame tunnistama, et see on palju mitmekesisem, kirjum ja omapärasem kui ühegi teise Eesti maakonna oma. Olnud kogu ajaloo kestel kuni Eesti iseseisvumiseni killustatud küll poliitiliselt, küll administratiivselt mitmesse ossa ja jäädes oma asendi tõttu pea alati sõjaliste ja teiste sündmuste keerisesse, on nende eriosade saatuse ja tähtsamate sündmuste kirjeldamine nõudnud nii palju ruumi, et Valgamaa ajalooline osa käesolevas koguteoses on paisunud vististi suuremaks kui ühegi teise maakonna oma, olgugi et maakond ise on Eesti maakondade hulgas pisemaid.

Ajaloolise ülevaate autor mainib siinkohal tänuga, et alljärgnevad isikud on temale kirjutise koostamisel abiks olnud andmete hankimisel, osalt suusõnal, enamasti aga andes tarvitada käsikirju: Dr. P. J o h a n s e n, Tallinna linnaarhivaari abi; A. K õ i v, koolinõunik Valgas; J. M e l t s, ülempreester, kooliõpetaja ja linnavolinik Valgas; N. T r e u m u t h, Riigi keskarhiivi ametnik Tartus; J. U u s t a l, kirikuõpetaja Helmes.

AJALUGU. Akten und Recesse der livländischen Ständetage. Bd. I, Lieferung 1—6, Riga, 1907—1930, Bd. III, Riga, 1910. — Almqvist, J. A.: Den civila lokalförvaltningen i Sverige, 1523—1630. Delen II, Häftet 3, Stockholm 1922, Delen III, Stockholm 1917—1922. — Arbusow, L.: Die

Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland, Leipzig 1921. — Arbusow, L.: Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert, Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik, 1911—1913, Mitau 1914. — Arbusow, L.: Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Vierte Auflage. Riga 1918. — Arbusow, L.: Die im Deutschen Orden in Livland vertretenen Geschlechter. Jb. für Gen., Her. und Sphrag., 1899, 1901, 1907, 1908, 1910. — Arndt, J. G.: Der Liefländischen Chronik Andrer Theil. Halle i. M., 1753. — Bergmann, J.: Georg Koik surnud! „Eesti Kirjandus“ 1915. — Bielenstein, A. Dr.: Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. St. Petersburg, 1892. — Bienemann, Fr.: Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558—1562. Bd. I—V, Riga, 1865—1876. — Bienemann, Fr. jun.: Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des nordischen Krieges. Reval, 1902. — Bienenstamm, v.: Geographischer Abriss der drei deutschen Ostseeprovinzen Russlands. Riga, 1826. — Bruiningk, H. Baron: Livländische Güterurkunden. Bd. I. u. II. Riga 1908 u. 1923. — Bulmerincq, A. v., Dr.: Kämmerer-Register der Stadt Riga 1348—1361 u. 1405—1474. Leipzig 1902. — Bunge, Fr. G. v. Dr. und Toll, R. v. Baron: Esth- und livländische Brieflade. Abt. I u. II. Reval 1856—1864. — Busch, C. H.: Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Russland. St. Petersburg 1862. — Busch, C. H.: Ergänzungen der Materialien zur Geschichte ect. Bd. II. St. Petersburg u. Leipzig 1867. — Carlon, M.: Rysska kriget 1656—58. Stockholm 1903. — Ceumern, C. v.: Theatridium Livonicum oder Kleine Liefländische Schaubühne, Riga 1690. — Confirmation deren Walckischen Privilegien von Gustavo Adolpho, Könige in Schweden. „Rigasche Stadtblätter“ 1895, nr. 41. — Eckardt, J.: Livland im 18. Jahrhundert. Bd. I. 1876. — Eesti Biograafiline Leksikon, kd. I—IV. Tartu 1926—1929. — Eisen, M. J.: Läti jäljed Eestis. „Eesti Kirjandus“ 1921, nr. 2. — Epstein, Fr.: Heinrich von Staden. Abh. a. d. Geb. der Auslandskunde. Bd. 34, Reihe A, Bd. 5. Hamburg 1930. — Gadebusch, Fr. K.: Livländische Jahrbücher, Theil III, Abschn. 1, und Anhang v. 1698—1710. Riga, 1781 u. 1782. — [Gernet, A. v.]: Die Evangelisch-Lutherischen Gemeinden in Russland. Bd. II. St. Petersburg 1911. — Gernet, A. v.: Verfassungsgeschichte des Bistums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände, Verh. d. Gel. Estn. Ges. Bd. XVII. Tartu 1896. — Girgensohn, P.: Die Inkorporationspolitik des Deutschen Ordens in Livland 1378—1397. Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Bd. XX. Riga 1910. — Goetz, L. K.: Deutsch-Russische Handelsgeschichte des Mittelalters. Lübeck 1922. — Hagemeister, H. v.: Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands. Riga 1836. — Hansen, G. O.: Geschichte des Geschlechtes derer von Uexküll. Reval 1900. — Heinrici Chronicon Lyvoniae [Läti Hendriku kroonika] ex recensione Wilhelmi Arndt G. H. Pertz, Hannoverae 1874. — Henning, Salomon: Liffländische Churländische Chronica, Leipzig 1594. Scriptores Rerum Livonicarum II. Riga u. Leipzig 1853. — Hiärne, Thomas: Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte. Monumenta Livoniae antiquae, Bd. I. Riga, Dorpat u. Leipzig 1835. — Hildebrand, H. Dr.: Das Rigische Schuldbuch (1286—1352), St. Pet. 1872. — Hoeneke, Bartholomäus: Die jüngere Livländische Reimchronik v. 1315—1348, herausgegeben von Dr. K. Höhlbaum, Leipzig 1872. — Hupel, A. W.: Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft. Riga 1789. — Hupel, A. W.: Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, Bd. I—III. Riga 1774—1782. — „Inland“. Ajakiri 1836—1863. — Jakubowski, Jan i Kordzikowski, Józef: Inflanty, cześć I. Zródła Dziejowe. Tom XXIV, cześć I-sza. Warszawa 1915¹⁾. — Johansen, P. Dr.: Siedlung und Agrarwesen der

¹⁾ Mainitud teose tarvitamisel on kasutatud härra Bernhard Linde lahet kaasabi tõlkimisel.

Esten im Mittelalter. Verh. der Gel. Estn. Ges. Bd. XXIII. Dorpat 1925. — Johansen, P. Dr.: Ein Verzeichnis der Ordensbeamten und Diener im Gebiete Fellin von Jahre 1554. Sitzungsberichte der Altertumsforschenden Ges. zu Pernau, Bd. IX (1926—1929). Pernau 1930. — Jürgenstein, A.: Minu mälestused I. Tartu 1926. — Kaupisch, H.: Die Befreiung von Livland und Estland. Der grosse Krieg in Einzeldarstellungen, Heft 39. Oldenburg i. Gr. 1918. — Kelch, Chr.: Liefländische Historia oder Kurtze Beschreibung der Denckwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth-, Lief- und Lettlandes. Rudolphstadt 1695. — Kelch, Chr.: Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707, herausgegeben von Johannes Lossius. Dorpat 1875. — K[en]kman, R.: Dokument talupoegade vastuhakkamise kohta Karulas 1784. a. „Ajalooline Ajakiri“ 1922. — Kenkman, R.: Urvaste kihelkonna ajalugu koguteoses: „Eesti“, II. Võrumaa. Tartu 1926. — „Kodukirik“. Sangaste ja Laatre koguduste häälekandja, nr. 1 — juuni 1929, nr. 2 — detsember 1929. — Korhonen, A.: Rootsi revisjon Baltimaal 1601. a. „Ajalooline Ajakiri“ 1926. — Korhonen, A.: Vakkalaitos. Helsinki 1923. — Kruus, H.: Eesti ajalugu kõige uuemal ajal I ja II. Tartu 1927 ja 1928. — Kruus, H.: Eesti ajaloo lugemik III. Tartu 1929. — Kruus, H.: Saksa okkupatsioon Eestis, Tartu 1920. — Kruus, H.: Pühajärve sõda 1841. a. Tartu 1927. — Kruus, H.: Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Tartu 1930. — Kruus, H.: Vene-Liivi sõda (1558—1561). Tartu 1924. — Kõpp, J.: Andmeid viimasest suurest katkust Lõuna-Eestis aastail 1710—1711. „Ajalooline Ajakiri“ 1929. — Kõpp, J.: Eesti üliõpilaste Seltsi ajalugu I. 1870—1905. Tartu 1925. — Kõpp, J.: Mõningaid lisandmeid oludest Lõuna-Eestis Suure Põhjasõja algusaastail. „Ajalooline Ajakiri“ 1927. — Kõpp, J.: Mõned lisandused Paul Undritzi eluloo juurde. „Eesti Kirjandus“ 1921. — Kõpp, J.: Rahvakooli olud Lõuna-Eestis teisel vabaduse aastakümnel. „Eesti Kirjandus“ 1920. — Kõpp, J.: Rahvakooli olud Tartu ja Võru maakonnas 1839. a. „Eesti Kirjandus“ 1920. — Laaman, Ed.: Soomusrongide diviisi vabadussõjas I, Tallinna 1923. — Laid, E.: Eesti muinaslinnad. Tartu 1923. — Laid, E.: Uus huvitava ehitusega muinaslinn Tõrva külje all. „Päevaleht“ 1930, nr. 219, lk. 5. — Лебедев, Ник., свящ.: Гаргельская церковь. Труды Моск. предв. ком. X арх. с'езда в г. Риге, Москва 1896, lk. 85. — Leetberg, K.: Balthasar Russow. Liivimaa kroonika [tõlge], I ja II. Tartu 1920 ja 1921. — Liefländische Landesordnungen. Riga, in Verlagung Georg Matth. Nöllers [?—17.]. — Lipp, M.: Kodumaa kiriku ja hariduse lugu I ja II. Tartu 1895—1899. — Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch. Abt. I, Bd. 1—12, Reval, Riga 1853, — 1910, Abt. II, Bd. 1—3. Riga, Moskau 1900—1914. — Livländische Reimchronik, herausgegeben von Leo Meyer, Paderborn, 1876. — Läti Hendriku kroonika, vt. Heinrici Chronicon Lyvonie ja E. Pabst'i all. — Löwis of Menar, K. v.: Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga 1922. — Löwis of Menar, K. v.: Livland im Mittelalter. Eine kartographische Darstellung. Mit einem Heft Erläuterungen. Reval 1895. — „Maomavalitsus“. Eesti Maakondade Liidu häälekandja 1927. a. nr. 11 ja 12. — Marfeldt, A.: Helme. V. Reiman: „Eesti kultura“ I. Tartu 1911. — Martin, H.: Katkendeid vanast Riidajast. „Eesti Kirjandus“ 1926. — Mellin, L. A. Graf: Atlas von Lief- und Ebstland und der Provinz Oesel. Riga und Leipzig 1791—1798. — Mettig, C.: Baltische Städte. Riga 1905. — Moora, H.: Eestlaste kultuur muistsel iseseisvusajal. Tartu 1926. — Napiersky: Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger in Livland, Heft I — IV, Riga, Mitau 1843—1852. — Napiersky, C. E. v.: Verzeichnis der Schlösser und Güter in Livland zu Ende der Ordenszeit. Dr. F. G. v. Bunge u. Dr. C. J. A. Paucker: „Archiv für die Geschichte Liv-, Esth.- u. Kurlands“. Bd. VI, Reval 1851. — Nyenstädt, Franz: Livländische Chronik, herausgegeben von G. Tielemann. „Monumenta Livoniae antiquae“, Bd. II. Riga u. Leipzig 1839. — Olearius, Adam: Vermehrte Moscovitische und Persianische Reisebeschreibung. 1666. 4. Ausgabe. Schleswig 1671. — Pabst, Ed.: Heinrichs von Lettland Livländische Chronik,

Reval 1867. — Peterson, C.; Bach, J.; Inselberg, E.: Das ritterschaftliche Parochialhersem. in Walk. — Petseri ajalugu „Eesti“. III: Setumaa, Tartu 1928. — Poopuu, J. ja Andreller, J.: Soomusrongide diviis vabadussõjas II. Tallinna 1929. — Protocoll der Catholischen Kirchenvisitation in Livland vom Jahre 1613. Dr. F. G. v. Bunge: Archiv für die Geschichte Liv- Esth- und Curlands, Bd. I. Dorpat 1842. — Randa, Kaljo: „Sangaste sõda“. „Eesti Kirjandus“ 1927. — R[eiman], W.: Bengt Gottfried Forselius. E. ü. S. Album III, Tartu 1895. — Renner, Joh.: Livländische Historien. Göttingen 1876. — Richter, A.: Richters Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Bd. I: Livland, Riga 1900, II Auflage, Riga 1909. — Richter, A. v.: Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben. Theil I u. II. Riga 1857 u. 1858. — „Riigi Teataja“: 1919. a. nr. 11, l. 87, nr. 26, l. 206, nr. 45, l. 353. 1920, nr. 145/146, Sead. nr. 304, 1921. a. nr. 13, l. 82, nr. 15, l. 95, nr. 36, l. 228; nr. 96, l. 572, 1922. a. nr. 108, l. 552; 1924. a. nr. 141/142, l. 738; 1926. a. nr. 68 jne. — Rosenthal, H.: Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869—1900), Reval 1912. — Rücker, C. G.: Specialcharte von Livland in 6 Blättern, herausgegeben von der Livländischen Gemeinnützigen Ökonomischen Sozietät. 1839. — Russow, Balthasar: Chronica der Provinz Lyfflandt. Scriptorum rerum Livonicarum II, Riga und Leipzig 1848. — Ruut, K.: Eesti rahvakooli ajalugu. I jagu: I anne, Viljandi 1921. — Sangaste sündmused. Jaan Vissmani mälestused 1905. aastast. „Sädemed“ 1926, nr. 49—52. — Schiemann, Th.: Der älteste schwedische Kataster Liv- und Estlands, Reval 1882. — Schiemann, Th.: Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert, Bd. II. Berlin 1887. — Schirren, C.: Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbstständigkeit, Bd. I—VIII. Reval 1861—1881. — Schirren, C.: Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbstständigkeit, Bd. I—III, Reval 1883—1885. — Schirren, C.: Eine Schöne hystorie van vunderlyken gescheffthen der heren tho lyfflanth myth den Rüssen vnde tartaren. F. G. Bunge u. J. Paucker: Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands, Reval 1861. — Sepp, H.: Pärnumaa ajalugu. Äratrükk koguteosest „Pärnumaa“. Tartu 1929. — Sepp, H.: Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal. „Ajalooline Ajakiri“ 1929. — Sepp, H.: Vana-Liivimaa kaitseprobleeme 15. sajandi teisel poolel, 16. sajandi esimesel poolel ja keskel. „Sõdur“ 1930. — Seraphim, E. Dr.: Baltische Geschichte im Grundriss. Reval 1908. — Seraphim, E. Dr.: Livländische Geschichte von der „Aufseglung“ der Lande bis zur Einverleibung in das russische Reich. II Auflage. Bd. I u. II, Reval 1897 u. 1904. — Seraphim, E. Dr.: Geschichte von Livland. Bd. I (bis 1582). Gotha 1906. — Sild, O.: Liivimaa kiriku sinod Tartus a. 1693. „Usuteadusline Ajakiri“ 1929, nr. 1. — Sjögren, O.: Försvarskriget i Lifland 1701 och 1702. Stockholm 1883. — Snell: Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee, Jena 1794. — Soots, J.: Eesti Vabadussõda 1918—1920. Äratrükk koguteosest „Eesti“, Maa, rahvas ja kultuur. Tartu 1925. — Stavenhagen, O.: Johann Wolthuss von Herse, 1470—71. Meister des Deutschen Ordens zu Livland. Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- u. Kurlands. Bd. 17. Riga 1900. — Stryk, L. v.: Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands, Theile I u. II, Dorpat 1877 u. Dresden 1885. — Sööt, K. E.: Paul Undritz. „Eesti Kirjandus“ 1920. — Tamman, A.: Eesti üldised laulupidud XIX aastasajal, Tallinnas [?]. — Tobien, A.: Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. Bd. I u. II, Berlin 1899, Riga 1911. — Transehe-Roseneck, Astaf v.: Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Strassburg 1890. — Transehe, Astaf v.: Die von Overlacker in Livland. Jahrb. für Gen., Her. und Sphrag. 1898. Mitau 1899. — Transehe, Astaf v.: Zur älteren Geschichte der v. Patkul. Jahrb. für Gen., Her. u. Sphrag. 1911—13. Mitau 1914. — Transehe, Astaf v.: Stadtbürger als Lehnsleute des livländischen Adels. Jahrb. für Gen., Her. und Sphrag. 1899. Mitau 1901. — Treumuth, N.: Jooni poola ajast Eestis. „Poola“, Eesti-Poola ühingu

väljaanne. Tallinna 1930. — Prof. J. Uluotsa kõne kokkuvõtted: „Agraarolud Lõuna-Eestis Poola ajal“. „Vaba Maa“ 1928, nr. 258. „Eesti lõunapiir 13. sajangu ajal“, „Vaba Maa“ 1930, nr. 231. — Valga Peetri koguduse 50 aasta juubeli album. Toimetanud õp. Arn. Tammik. Valgas, august 1930. — Vallner, A.: Mõned traditsioonid Võru Karulast ja Urvastest. „Eesti Kirjandus“, 1923. — Vallner, A.: Mõned traditsioonid Valga Karulast ja Urvastest. „Eesti Kirjandus“ 1924. — Vasar, Juh.: Eestlaste tõulisest kujunemisest ajaloolisel ajal, „Olion“ 1931, nr. 1 ja 2. — Vasar, Juh.: Die grosse livländische Güterreduktion. Acta et Comm. B XXII. 2, Tartu 1931. — Westrén-Doll, A.: Abgötterei zu Ausgang der schwedischen und Beginn der russischen Zeit. Sitz.-ber. der Gel. Estn. Ges. 1925. Tartu 1926. — Westrén-Doll, A.: Das Inventar der Starostei Dorpat im Jahre 1582. Sitzungsber. d. G. E. G. 1922. Tartu 1923. — Westrén-Doll, A.: Livländische Landgemeinden zu Ende der schwedischen Zeit. Sitzungsber. d. G. E. G. 1927. Tartu 1928. — 1905: I 1905. aasta seltsi üleskute. II 1905. ja 1906. aasta sündmuste loend. 1905. aasta Seltsi väljaanne. Tallinna 1930. —

KÄSIKIRJALISED ALLIKAD: Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna arhiiv Tartus: Kenkman, R.: Stipendiaadi-aruanded nr. 41 ja 42 (1922. a. suvine retk Karulas ja Harglas). — Eesti Kultuurilooline Arhiiv Tartus: a) Ak. Ajaloo-Seltsi ja EKS-i Ajaloo-Toimkonna stipendiaatide aruanded. — Anton, E. Valga linn, 1927. a. — Kenkman, R. Sangaste kihelk., end. Paju ja Sooru vald, 1926. a. — Kivirähk, A.: Hargla, 1927. — Tammann, L.: Helme (läänepool), 1926. a. — Vares, O.: Karula, 1927. a. — Vilmre, L.: Helme (läänepool), 1926. a. — Leinböck-Mirka, A.: „Erastvere ja Hummuli lahingud 1701 ja 1702 ühes teadetega, mis korjatud koha peal suvel 1922. — Helme kiriku arhiiv, Helmes: Körber: Prediger-Nachrichten von Helmet. — Behse, E.: Kiriku kroonika, alatud 1864. a. Kirikuvisitatsiooni protokolle 18. sajandist jne. — Riigi Keskarhiiv, Tartus: 1) „Codex Tidebühl“. Revision über das Bistum Dörpt, anno 1627. — 2) Liivimaa Rootsi-aegne Kindral-kuberneri Arhiiv, IX, 43 — Kleinere Städte (Valga linna privileegide ärakirjad ja tõlked). — 3) Liivimaa end. Joonistuskoja Arhiiv: a) Valga linna kaardid 18. sajandi lõpust ja 19. sajandi algusest; b) praeguse Valgamaa mõisade rootsiaegsed kaardid 17. sajandi lõpust. — 4) Valgamaa kihelkondade kirikuraamatud (peamiselt 18. sajandist). — 5) Tartu-Võru Ülemkirikueestseisja-Ameti Arhiiv. — Ristiusu Arheoloogia-Kabinett, Tartu Ülikooli juures: Andmeid kiriklikkude mälestusmärkide kohta. — Tallinna Linna Arhiiv: Üksikandmeid Valga (Podeli) algaejadest (peamiselt linnadepäevade kohta), 18. sajandi dokumente signatuuri: „BD 17“ all jne. — Tartu-Võru Rahukogu Kinnistusjaoskond, Tartus: Andmed talude ostuaja kohta Sangaste, Karula ja Hargla kihelkonnas, end. Paju ja Sooru vallas. — Valga linna Arhiiv, Valgas: Üldisema iseloomuga teateid linna mineviku kohta 18., 19. ja 20. sajandist. Gustav Adolfi privileeg 1626. a. ja Katariina II privileeg 1764. a. jne. — Valga Maavalitsuse Arhiiv, Valgas: Andmeid praeguse Valga maakonna tekkimise kohta. — Viljandi-Pärnu Rahukogu Kinnistusjaoskond, Viljandis: Andmed talude ostuaja kohta Helmes. — Õpetatud Eesti Seltsi Raamatukogu, Tartus, Käskkirjad: „Inventar der Starostei Dorpat 1582“. — Körber, Ed.: Vaterländische Merkwürdigkeiten. I Theil: 1802. V Theil: 1803.

